

משפחה בשביל הצמיחה

מחקר הערכה

רחל סבו-לאל איה אלמוג-זקן יואה שורק

עריכת לשון: רויטל אביב מתוק
תרגום לאנגלית (תקציר): נעמי הלסטד
עיצוב גרפי: ענת פרקו-טולדנו

המחקר בוצע ביוזמת מינהל שירותים אישיים וחברתיים במשרד העבודה, הרווחה
והשירותים החברתיים וג'וינט ישראל-אשלים ומומן בסיוע ג'וינט ישראל-אשלים

מכון מאירס ג'וינט ברוקדייל
ת"ד 3886 ירושלים 9103702
טלפון: 02-6557400
brook@jdc.org | brookdale.jdc.org.il

ירושלים | טבת תשפ"א | דצמבר 2020

תקציר

רקע

מדיניות משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים בנוגע לילדים בסיכון אשר הוצאו מרשות הוריהם דוגלת בזכותו של כל ילד למשפחה מיטיבה וקבועה. אנשי המקצוע וקובעי המדיניות מסכימים כי המצב הטוב ביותר בעבור ילד הוא לגדול בבית הוריו ולהיות מטופל על ידם, וזאת בתנאי שהוריו אינם פוגעים בו ואינם מסכנים את שלומו, ושיש ביכולתם לספק לו סביבה מיטיבה ובטוחה. לכן, לפני הוצאת ילד מן הבית יש לוודא שהושקעו מרב המאמצים והמשאבים לשיקום ההורים תוך פרק זמן מוגדר.

תוכנית "משפחה בשביל הצמיחה" היא תוכנית מובילה של מינהל שירותים אישיים וחברתיים במשרד הרווחה. מטרת התוכנית היא לחזק ולשקם משפחות שילדיהן נמצאים בסיכון גבוה – בין הילדים בקהילה ובין שולבו בסידור חוץ-ביתי – ולהבטיח לילדים משפחה מיטיבה וקבועה באמצעות ליווי וטיפול אינטנסיבי וקצוב בזמן שניתן לבני המשפחה. התוכנית החלה לפעול בשנת 2017 כפיילוט בחמש רשויות.

מטרת המחקר

המחקר הנוכחי נועד לבחון את תהליך היישום של פיילוט התוכנית, את תוצאותיו והשלכותיו, כמו גם את יציבות התוצאות כחצי שנה לאחר סיום התוכנית.

שיטת המחקר

במחקר נעשה שימוש בשיטות מחקר כמותניות ואיכותניות. חשוב לציין כי לצורך בחינת התוצאות נעשה שימוש במערך של מחקר ניסוי מבוקר הקצאה אקראית (randomized controlled trial) בקרב 224 משפחות.

ממצאים נבחרים

- **מאפייני המשפחות שנכנסו לתוכנית:** המשפחות שנכנסו לתוכנית הן משפחות מורכבות שיש להן קשיים בתחומים רבים. על פי תפיסות אנשי המקצוע, המשפחות המתאימות לתוכנית הן משפחות עם מוטיבציה לשינוי ויכולת להיעזר. להערכת אנשי המקצוע רק בקרב שני שלישי (67%) מן המשפחות שנבחרו לתוכנית הייתה להורים מוטיבציה לשינוי.

דרכי עבודה:

- העו"ס של התוכנית ליווה את המשפחות באינטנסיביות והקשר איתו נתפס כמתאפיין באמון, קירבה וחום. לצד זה התפקיד נחווה על ידי עו"ס התוכנית כתפקיד קשה יותר ומתגמל פחות מתפקיד עו"ס המשפחה במחלקה.

- כל משפחה בתוכנית קיבלה מספר רב של מענים מגוונים (מענים המיועדים להורים, מענים המיועדים לילדים ומענים המיועדים לכל בני המשפחה כיחידה אחת) ונעשה שימוש בסל מענים גמיש, בהתאם לצרכיה הייחודיים של כל משפחה.

- **משך התוכנית:** ההורים ואנשי המקצוע טענו כי משך הזמן להשתתפות המשפחות בתוכנית (שנתיים) איננו מספיק וכי לדעתם היא אמורה להימשך שלוש שנים.
- **תוצאות:** התוכנית הצליחה לשפר את מצבם של המשפחות והילדים ואת תפקודם. ברוב המדדים שנבחנו נראה שהשיפור במצבם של המשפחות והילדים בקבוצת הניסוי היה רב מן השיפור במצב המשפחות והילדים בקבוצת הביקורת. ואף יותר מכך, בקרב המשפחות והילדים בקבוצת הביקורת חלה למעשה החמרה ברוב המדדים שנבדקו, וההבדלים בין שתי הקבוצות היו מובהקים סטטיסטית. הממצאים בנוגע למניעת ההוצאה החוץ-הביתית הראו כי אף על פי שרוב הילדים (84%) בקבוצת הניסוי נשארו בקהילה, 79% מן הילדים נשארו בקהילה גם בקבוצת הבקרה, וההבדלים בין הקבוצות לא היו מובהקים סטטיסטית.

תמצית מנהלים

1. מבוא

מדיניות משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים (להלן: משרד הרווחה) בנוגע לילדים בסיכון אשר הוצאו מרשות הוריהם דוגלת בזכותו של כל ילד למשפחה מיטיבה וקבועה. אנשי המקצוע וקובעי המדיניות מסכימים כי המצב הטוב ביותר בעבור ילד הוא לגדול בבית הוריו ולהיות מטופל על ידם, וזאת בתנאי שהוריו אינם פוגעים בו ומסכנים את שלומו, ושיש ביכולתם לספק לו סביבה מיטיבה ובטוחה. לכן, לפני הוצאת ילד מן הבית יש לוודא שהושקעו מרב המאמצים והמשאבים לשיקום ההורים תוך פרק זמן מוגדר.

תוכנית "משפחה בשביל הצמיחה" היא תוכנית מובילה של מינהל שירותים אישיים וחברתיים במשרד הרווחה. מטרת התוכנית היא לחזק ולשקם משפחות שילדיהן, בני 6-18, נמצאים בסיכון גבוה – בין הילדים בקהילה ובין הילדים שולבו בסידור חוץ-ביתי – ולהבטיח לילדים משפחה מיטיבה קבועה באמצעות ליווי וטיפול אינטנסיבי וקצוב בזמן שניתן לבני המשפחה. המשפחות המשתתפות בתוכנית הן משפחות שהמחלקה לשירותים חברתיים זיהתה כמשפחות שבהן להורים קשיים משמעותיים בתפקודם כהורים וכמבוגרים, ולכן ילדיהם נמצאים במצבי סיכון גבוהים (פיזי, רגשי-התפתחותי, חברתי).

התוכנית החלה לפעול בשנת 2017 כפיילוט במחלקות לשירותים חברתיים בחמש רשויות. התוכנית לוותה במחקר מעצב ומסכם שבחן את יישום התוכנית ותוצאותיה ושנועד לתרום להמשך פיתוח המדיניות והפרקטיקה של משרד הרווחה בנוגע לטיפול בילדים בסיכון שהוצאה חוץ-ביתית נשקלת בעבורם. המחקר בוצע על ידי צוות מחקר ממכון ברוקדייל בשנים 2017-2020.

2. המחקר

מטרת המחקר

המחקר הנוכחי נועד לבחון את תהליך היישום של פיילוט התוכנית "משפחה בשביל הצמיחה", את תוצאותיו והשפעותיו כמו גם את יציבות התוצאות כחצי שנה לאחר סיום התוכנית.

שיטת המחקר

אוכלוסיית המחקר

המחקר התמקד במחלקות לשירותים חברתיים (להלן: המחלקות) בחמש רשויות שנכללו בפיילוט (קריית גת, ירושלים, בני ברק, אור עקיבא וכפר מנדא). בכל מחלקה, כלל המחקר את צוותי המחלקה, את המשפחות שהשתתפו בוועדות תכנון טיפול והערכה ושהתקבלה ההחלטה או שנשקלה האפשרות שילדיהן יוצאו מן הבית וישולבו בסידורים חוץ-ביתיים ואת המשפחות שילדיהן נמצאים מחוץ לבית והוחלט או שנשקלה האפשרות בוועדות תכנון טיפול והערכה להחזירם לקהילה.

כלי המחקר ומערך איסוף הנתונים

א. בחינת יישום התוכנית וההשפעות על עבודת המחלקות ומערכת השירותים

- המחקר בחן את תהליך שיקום המשפחות החל מתחילת הפיילוט במשך כשלוש שנים. לשם כך, נאסף מידע מכלל המעורבים בתהליך השיקום בכלים שונים:
- **ארבעה ראיונות עומק** עם אנשי מקצוע במשרד הרווחה המובילים את התוכנית (נערכו בינואר-פברואר, 2017).
- **שבעה חקרי מקרה** על ילדים ומשפחות שטופלו במסגרת הפיילוט, במסגרתם ראיינו 21 מרואיינים במשך השנתיים האחרונות של המחקר.
- **סקר אינטרנטי בקרב אנשי המקצוע הרלוונטיים בכל מחלקות הפיילוט:** הסקר בוצע במהלך חמישה חודשים (פברואר-יוני 2020) בקרב אנשי המקצוע המטפלים במשפחות וילדים במחלקות הפיילוט. בסקר השתתפו 100 מתוך 138 אנשי המקצוע (72% אחוזי היענות).

ב. בחינת התוצאות בקרב הילדים והמשפחות

- כדי לבחון את התוצאות ואת ייחוס התוצאות לתוכנית נעשה שימוש במערך מחקר ניסוי מבוקר הקצאה אקראית (randomized controlled trial), המאפשר הסקה סיבתית בנוגע לתרומת התוכנית לפי משתני התוצאה שהוגדרו מתוך שאלות המחקר. משפחות המתאימות לתוכנית הוקצו באופן אקראי לקבוצת ניסוי, קבוצת ביקורת וקבוצת רזרבה (עתודה למקרה שמשפחה נופלת מאחת הקבוצות), באמצעות ניתוח מידע מכלי ועדות תכנון טיפול והערכה.
- **ניתוח מידע מכלי ועדות תכנון טיפול והערכה:** המעקב אחרי המשפחות נעשה עם כניסת המשפחות לתוכנית (OT): נותח מידע על 111 משפחות בקבוצת הניסוי ועל 113 משפחות בקבוצת הביקורת. לאחר שנתיים, עם סיום התוכנית (IT), נותח מידע על 107 משפחות שהיו בקבוצת הניסוי ועל 94 משפחות בקבוצת הביקורת (90% היענות).
 - **סקר מעקב על יציבות התוצאות בקרב עובדים הסוציאליים:** הסקר נערך כחצי שנה לאחר סיום התוכנית. מתוך 111 משפחות בקבוצת הניסוי מולאו שאלונים על 91 משפחות (82% היענות). אולם המידע נותח רק על 50 משפחות שסיימו את התוכנית לאחר שנתיים (ל-41 משפחות ניתנה הארכה של חצי שנה נוספת בתום התוכנית). מתוך 113 משפחות בקבוצת הביקורת מולאו שאלונים על 83 משפחות (73% היענות).

3. עיקרי הממצאים

3.1 יישום התוכנית

- **מאפייני המשפחות שנכנסו לתוכנית:** נראה כי המשפחות שנכנסו לתוכנית הן משפחות מורכבות שיש להן קשיים בתחומים רבים:
 - על שני שלישי מן המשפחות (66%) דווח כי יש להן בעיה אחת לפחות במצבן הכלכלי ובתנאי הדיור שבהם הן חיות.
 - בשני שלישי מן המשפחות (67%) יש הוריהם שלהם לפחות בעיה אחת בתפקודם כמבוגרים: הורים שאינם עובדים (44%), לאחד מן ההורים לפחות יש מוגבלות (33%) וב-14% מן המשפחות אחד ההורים מכור.

גם מדדי התפקוד ההורי הצביעו על אחוז גבוה מאוד של ילדים (75%) שהוריהם התקשו בטיפול בהם: לא דאגו לצרכים הרגשיים של הילד (71%), לא טיפלו בילד ולא סיפקו לו השגחה יום-יומית (43%), לא הגנו עליו ממצבי סיכון (39%). על 24% מן הילדים דווח כי הם נפגעו או כי יש חשד שנפגעו בעבר מהתעללות פיזית או מינית במשפחה, ועל 6% דווח כי בעת כניסתם לתוכנית הם סבלו או שיש חשד שהם סבלו מהתעללות או מאלימות פיזית.

הילדים עצמם סובלים מבעיות בתחום הרגשי, החברתי והלימודי: הישגיהם הלימודיים של 38% מן הילדים אינם תואמים את גילם, ל-36% מן הילדים יש בעיה אחת לפחות בתפקוד הרגשי והחברתי, ל-32% מן הילדים יש לקות או מוגבלות מאובחנת, ל-30% יש בעיה אחת לפחות בהרגלי חיים בסיסיים (שמירה על סדר, ניקיון והיגיינה), ל-29% יש בעיה בתפקוד במסגרת לימודים או תעסוקה, 20% מפגינים לפחות התנהגות לא נורמטיבית אחת (שוטטות, התמכרות ועוד).

■ **תפיסות על מאפייני המשפחות המתאימות לתוכנית:** לדברי המרואיינים המשפחות המתאימות ביותר להשתתף בתוכנית, ושעשויות להפיק ממנה תועלת מרבית, הן משפחות עם מוטיבציה לשינוי ויכולת להיעזר. בפועל, להערכת אנשי המקצוע רק בקרב שני שלישי (67%) מן המשפחות שנבחרו לתוכנית הייתה להורים מוטיבציה לשינוי במידה רבה ורבה מאוד.

■ **דרכי העבודה בתוכנית:**

□ **תפיסות על תפקיד העו"ס בתוכנית:** מאפייני התפקיד של העו"ס בתוכנית מותאמים לפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת עוני: הוא מועסק בתוכנית במשרה מלאה ואחראי לליווי של 13 משפחות בלבד. מצב זה מאפשר קשר אינטנסיבי עם המשפחות, המתאפיין בזמינות ובנגישות. במסגרת תפקידו נפגש העו"ס עם ההורים בביתם, מכיר מקרוב את התפקוד היום-יומי של כל בני המשפחה במישורים השונים וכן את מערכות היחסים במשפחה. נוסף על כך, הוא מתלווה אל בני המשפחה לשירותים שונים בתהליכים של מיצוי זכויות לשם חיבור אל השירותים, והוא זמין כל שעות היממה לסיוע בעיתות חירום. הקשר עם עו"ס התוכנית מתאפיין ביותר אמון, חום וקרבה לעומת הקשר עם עו"ס המשפחות במחלקה. עם זאת, תפקיד העו"ס בתוכנית נחווה בתור תפקיד קשה יותר ומתגמל פחות מתפקיד עו"ס המשפחה במחלקה. העו"סים שרואיינו טענו כי המחויבות למגוון רחב של משימות, ההיכרות עם כל משפחה והמחויבות האישית אליה וכן הזמינות בכל שעות היממה מטילים עומס רגשי רב. נוסף על כך, שכרם הנמוך, התגמול שאינו הולם ותנאי העבודה שאינם קלים, מביאים לגיוס עו"סים צעירים עם ניסיון מועט לתוכנית או לתסכול של העובדים. חיזוק לכך עלה בסקר אנשי המקצוע. אף לא אחד מעובדי התוכנית ציין כי הוא חש מתוגמל במידה רבה או רבה מאוד על תפקידו.

□ **סוגי המענים שניתנו למשפחות:** כל משפחה בתוכנית קיבלה מספר רב של מענים, והמענים היו מגוונים (מענים המיועדים להורים, מענים המיועדים לילדים ומענים המיועדים לכל בני המשפחה כיחידה אחת).

□ **תפיסות על מתן סל מענים גמיש:** בהתאם לפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת עוני העובד הסוציאלי זקוק בראש ובראשונה לגיטימציה להתייחס לצרכים החומריים של האנשים שבהם הוא מטפל, ובהמשך גם לסל מענים גמיש. סל זה הוא תקציב תוספתי שמטרתו לסייע בהסרת גורמי הסיכון במשפחה ולשפר את תחומי התפקוד השונים באופן המותאם לצרכיה הייחודיים. הייתה שביעות רצון רבה בקרב רוב אנשי המקצוע וההורים מן השימוש בסל המענים הגמיש אך גם ביקורת. סל המענים הגמיש כולל תקציב ייעודי נפרד לסיוע חומרי ותקציב ייעודי נפרד לקבלת טיפול רגשי. חלק מן

ההורים ביקרו שיטה זו בטענה כי המחסור החומרי לא מאפשר פניות לטיפול הנפשי וכי יש להגדיל את התקציב החומרי על חשבון הטיפול הנפשי. ביקורת נוספת שנשמעה בנוגע לסל המענים הגמיש על ידי אנשי המקצוע שרואיינו היא בנוגע לקשיים בירוקרטיים שהיו במהלך התוכנית בניהול התקציב הגמיש ובשימוש בו.

▫ **תפיסות על דרכי עבודה נוספות הייחודיות לתוכנית:** אנשי המקצוע טענו כי העבודה על שילובם של ילדים בכנימות בהסכמת ההורים, שהתאפשרה בתוכנית בשל מאפייניה (עבודה אינטנסיבית עם המשפחות, יחסי אמון וקרבה עם העו"ס ועוד), ושיתוף הפעולה ההדוק בין עו"ס התוכנית לעו"ס הפנימייה תורמים לשיפור הקשר בין הילדים להוריהם וליצירת עורף משפחתי חזק יותר לאורך זמן.

▪ **תפיסות על משך הזמן הרצוי להשתתפות בתוכנית ועל תהליך היציאה מן התוכנית:** ההורים ואנשי המקצוע טענו כי משך הזמן להשתתפות המשפחות בתוכנית (שנתיים) איננו מספיק וכי לדעתם היא אמורה להימשך שלוש שנים. מדברי ההורים ואנשי המקצוע עלה כי דרוש זמן רב עד לרכישת האמון של המשפחות בתחילת הדרך ולעיתים זה נובע מחוויות קודמות שחוו בקשר עם שירותי הרווחה שעבדו איתם בדרכי העבודה הרגילות. המרואיינים הסבירו כי לאחר שנתיים חל שיפור בהתנהלות המשפחתית הכוללת, אך הוא עדיין לא מספיק עמוק, יציב ואיכותי ויש סיכון שלא יישמר איכותי לאורך זמן. עוד נאמר כי הקושי עם משך התערבות של שנתיים נובע גם מחשש מפרידה מן העו"ס, שהפך במרוצת הזמן לדמות מרכזית בחיי המשפחות, ומחשש מכך שהמחלקות לא ערוכות לתת למשפחות מענה אינטנסיבי דומה לזה שקיבלו במהלך השתתפותן בתוכנית, מצב שעלול להביא לנסיגה מהירה בתפקוד המשפחתי הכולל.

▪ **שביעות רצון מן התוכנית:** כל ההורים שרואיינו היו שבעי רצון מן התוכנית. הם ציינו לטובה את הגישה החיובית והמיטיבה שלה והכירו תודה על ההזדמנות שהייתה להם להשתתף בה.

3.2 התוצאות ברמת הארגון ובקרב הילדים והמשפחות

▪ הממצאים בנוגע להשפעת התוכנית על המחלקה היו מעורבות. יש מחלקות שבהן התפיסה שעליה מושתתת התוכנית השפיעה על עבודתן ומחלקות שבהן הייתה התנגדות והתוכנית לא הוטמעה בשל עומס עבודה וריבוי תוכניות במחלקה, בשל חוסר הסמכות של מובילי התוכנית שהיו עובדים בתפקיד לא ניהולי ובשל מתן הדרכות על ידי גורם שלא מתוך המחלקה.

▪ הממצאים מראים כי התוכנית הצליחה לשפר את מצבם ותפקודם של המשפחות והילדים.

▫ ברוב המדדים שנבחנו נראה שהשיפור במצבם של המשפחות והילדים בקבוצת הניסוי היה רב מן השיפור במצב המשפחות והילדים בקבוצת הביקורת, וההבדלים בין שתי הקבוצות היו מובהקים סטטיסטית. כך לדוגמה, היחסים בין ההורים של 45% מן הילדים בקבוצת הניסוי השתפרו לעומת היחסים בין ההורים של 25% מן הילדים בקבוצת הביקורת.

▫ בחינת היחס בין אחוז הילדים שמצבם ומצב משפחתם השתפר לאחוז הילדים שמצבם ומצב משפחתם הורע בקבוצת הניסוי בהשוואה לקבוצת הביקורת הראה כי בקבוצת הניסוי חל יותר שיפור מאשר הרעה ברוב המדדים שנבחנו, בעוד בקבוצת הביקורת חלה החמרה ברוב המדדים שנבדקו, וההבדלים בין הקבוצות היו מובהקים סטטיסטית.

▪ הממצאים בנוגע למניעת ההוצאה החוץ-הביתית הראו כי 84% מן הילדים בקבוצת הניסוי נשארו בקהילה לעומת 79% מן הילדים בקבוצת הבקרה, וההבדלים בין הקבוצות לא היו מובהקים סטטיסטית.

3.3 יציבות התוצאות

מן הממצאים עולה כי חצי שנה לאחר סיום התוכנית, רוב הילדים בקבוצת הניסוי שמרו על יציבות התוצאות שנבחנו, ולפחות במחצית מן המדדים שנבחנו מצבם של הילדים בקבוצת הניסוי היה טוב יותר, וההבדלים בין הקבוצות היו מובהקים. כך, בקבוצת הניסוי 98% מן הילדים משולבים במסגרות לימוד לעומת 90% בקבוצת הביקורת, על 88% מן הילדים בקבוצת הניסוי לא היה דיווח על אירועי חירום לעומת 77% בקבוצת הביקורת, וההבדלים בין הקבוצות מובהקים.

3.4 המלצות

משפחות המתאימות לתוכנית: רצוי לגייס לתוכנית משפחות עם רצון להשתתף בתוכנית ועם יכולת להיעזר.

רכיבי התוכנית והפעלתה:

- מומלץ לחשוב על דרכים לשיפור תנאי העסקה והתגמול לעובדים בתוכנית.
- חשוב לפעול להסרת המחסומים הברוקרטיים לשימוש בסל מענים גמיש ולהבטיח כי ייעשה בו שימוש מרבי בעיתוי הנכון.
- מומלץ ככל שניתן לאמץ את הגישה של שילוב הילדים במסגרות בהסכמת ההורים במקרים של הוצאת ילדים לסידור חוץ-ביתי. כמו כן במקרים שבהם יש ילדים במשפחה הנמצאים במסגרת של פנימיות, נדרש שעו"ס המטפל במשפחה יעבוד בשיתוף פעולה הדוק עם עו"ס הילדים בפנימייה.

משך התוכנית: רצוי לשקול להאריך את משך השתתפות של המשפחות בתוכנית, או לתת להן מענה ביניים בין המענה האינטנסיבי הניתן להן בתוכנית ובין המענה הניתן באופן שגור במחלקות.

הטמעת התוכנית במחלקות: כדי שהתוכנית תוטמע במחלקות ותגרום לשינוי בדרכי העבודה מומלץ כי:

- לתפקיד רפרנט התוכנית במחלקה ימונה אדם בעל תפקיד ניהולי במחלקה (ראש צוות/מנהל מחלקה)
- ייתן תגמול למדר"צ (מדריך ראש צוות) שמספק הדרכה אישית לעו"ס התוכנית, ואף יינתנו לו משאבי זמן נוספים לתפקיד זה
- יינתנו הדרכות והכשרות ייעודיות על תפיסת העבודה בתוכנית לעו"ס לחוק נוער וגם לעובדי המחלקה שאינם בתוכנית

הערכת התוכנית ותוצאותיה:

- המחקר הנוכחי בחן את יציבות התוצאות כחצי שנה לאחר סיום התוכנית. מומלץ לבחון את יציבות התוצאות לאחר זמן ממושך יותר, במיוחד עקב הארכת השתתפותן של חלק גדול מן המשפחות בתוכנית.
- המחקר הנוכחי בחן את התוכנית שפעלה כפיילוט בחמש רשויות. יש לבחון את תוצאות התוכנית במחקר נוסף לאחר שהתוכנית תפעל במחלקות באופן קבוע. יש לזכור כי נעשו שינויים במודל הפעלה של התוכנית תוך כדי הפעלתה כפיילוט וייתכן שהייתה להם השפעה על תוצאותיה.

דברי תודה

תודותינו שמורות לאלו שבזכותם עבודתנו נושאת פרי, אלו שתרמו למחקר מראשית הדרך ובמהלכו.

במשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים – לאיריס פלורנטיין, סמנכ"לית בכירה וראש מינהל שירותים אישיים וחברתיים; לאסתי מרקוביץ', מנהלת תחום מענים למשפחות וילדים, מתכללת ארצית תוכנית "השביל המיטיב", אגף משפחה ילדים ונוער בקהילה; לד"ר יוסף (אסי) אהרונוב, מנהל אגף מחקר, באגף בכיר למחקר, תכנון והכשרה.

תודה לכל חברי ועדת ההיגוי העליונה של התוכנית על הכרת החשיבות של המחקר.

בג'וינט ישראל-אשלים – לשרית ויזל, ראש תחום משפחה, ולשרי מאיר, מנהלת תוכנית הפיילוט הארצית.

תודה לרפרנטים של המחלקות – ירדן יצחקי מבני ברק, ראדיה חוסארי מכפר מנדא, אתי סתיו מקריית גת, רינה עמר ואושרת קזז מאור עקיבא, שולה וולף מגונן-ירושלים, יעל לוין מרמות אשכול-ירושלים, איתי שי ואביטל שטיין מלב העיר-ירושלים.

תודה לכל בעלי התפקידים שהסכימו לקחת חלק בראיונות ולכל העו"סים הייעודיים של התוכנית במחלקות הפיילוט.

תודה להורים שהשתתפו בתוכנית.

תודה לעמיתינו במכון מאיירס-ג'וינט-ברוקדייל: לבן שלומי, מנהל צוות איסוף נתונים, לצוות רכזי עבודת השדה וכן לצוות המראיינים.

ולבסוף, תודה מיוחדת לד"ר דימטרי רומנוב, היועץ המתודולוגי והסטטיסטי של המחקר.

תוכן עניינים

1	1. מבוא
2	1.1 סקירת ספרות: שיקום משפחות – שימור המשפחה ואיחוד מחדש
7	1.2 תיאור התוכנית "משפחה בשביל הצמיחה"
10	2. המחקר
10	2.1 מטרת המחקר
10	2.2 שאלות המחקר
10	2.3 שיטת המחקר
15	3. ממצאים
15	3.1 יישום התוכנית
30	3.2 תוצאות ברמת הארגון
33	3.3 תוצאות ברמת המשפחות והילדים
41	3.4 יציבות התוצאות בקרב הילדים שנשארו בקהילה ומשפחותיהם
42	3.5 מגבלות המחקר
44	4. סיכום דיון והמלצות
44	4.1 יישום התוכנית
46	4.2 תוצאות ברמת הארגון
46	4.3 תוצאות ברמת הילדים והמשפחות ויציבותן
47	4.4 המלצות
49	עוד פרסומים של המכון בנושא
50	מקורות
59	נספחים
59	נספח א: השוואה בין קבוצת הניסוי לקבוצת הביקורת עם הכניסה לתוכנית
66	נספח ב: פירוט המענים שניתנו בתקופת המחקר למשפחות וילדים בקבוצת הניסוי ובקבוצת הביקורת

רשימת לוחות

- 16 לוח 1: מאפייני הסביבה הביתית והמשפחתית של המשפחות שנכנסו לתוכנית
16 לוח 2: תפקוד ההורים כמבוגרים במשפחות שנכנסו לתוכנית
17 לוח 3: התפקוד ההורי והטיפול בילדים במשפחות שנכנסו לתוכנית
18 לוח 4: תפקוד פיזי, רגשי-התנהגותי, חברתי ולימודי של הילדים שנכנסו לתוכנית
25 לוח 5: סוגי מענים שקיבלו משפחות בקבוצת הניסוי ובקבוצת הביקורת

רשימת לוחות בנספחים

- 59 לוח א-1: מאפיינים סוציו-דמוגרפיים של המשפחות
60 לוח א-2: מאפייני הסביבה הביתית והמשפחתית
61 לוח א-3: תפקוד ההורה כמבוגר
61 לוח א-4: גיל הילדים
62 לוח א-5: הטיפול הורי בילדים
62 לוח א-6: אלימות והתעללות בעבר וכיום
63 לוח א-7: מצב התפתחותי ומוגבלויות של הילדים
64 לוח א-8: תפקוד ילדים בתחום הרגשי-התנהגותי, חברתי ולימודי
65 לוח א-9: השמה חוץ-ביתית של הילדים והתערבות לפי חוק הנוער
66 לוח ב-1: המענים שקיבלו משפחות בקבוצת הניסוי ובקבוצת הביקורת בתקופת המחקר

רשימת תרשימים

- 13 תרשים 1: מעקב אחרי קבוצת הניסוי וקבוצת הביקורת בשתי נקודות זמן
33 תרשים 2: שכיחות השיפור במצב הכלכלי ובתנאי הדיור
34 תרשים 3: שכיחות השיפור ביחסים במשפחה ובמקורות התמיכה
35 תרשים 4: שכיחות השינוי בתפקוד ההורה כמבוגר
35 תרשים 5: שכיחות השיפור בתפקוד ההורי
36 תרשים 6: שכיחות השיפור בהתפתחות הילד
36 תרשים 7: שכיחות השיפור בהרגלי החיים הבסיסיים של הילדים
37 תרשים 8: שכיחות השיפור בתפקוד הרגשי והחברתי של הילד
38 תרשים 9: שכיחות השיפור בתפקוד במסגרת הלימודים
39 תרשים 10: מדדים מסכמים – מאזן השינויים בסביבה המשפחתית והתפקוד ההורי
40 תרשים 11: מדדים מסכמים – מאזן השינויים בתפקוד הילד
42 תרשים 12: תפקוד הילדים והמשפחות – מדדים מרכזיים, השוואה בין קבוצת ניסוי לביקורת

מדיניות משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים (להלן: משרד הרווחה) בנוגע לילדים בסיכון אשר הוצאו מרשות הוריהם דוגלת בזכותו של כל ילד למשפחה מיטיבה קבועה. אנשי המקצוע וקובעי המדיניות מסכימים כי המצב הטוב ביותר בעבור ילד הוא לגדול בבית הוריו ולהיות מטופל על ידם, וזאת בתנאי שהוריו אינם פוגעים בו ומסכנים את שלומו, ושיש ביכולתם לספק לו סביבה מיטיבה ובטוחה. לכן, לפני הוצאת ילד מן הבית יש לוודא שהושקעו מרב המאמצים והמשאבים לשיקום ההורים תוך פרק זמן מוגדר.

בסקר שנערך בקרב ילדים שהוצאו מן הבית לאומנה עלה כי להוריהם של אחוז נמוך מן הילדים הוצעו שירותים שונים שעשויים לסייע בשיקום התפקוד ההורי שלהם עם ההחלטה על הוצאת הילדים מן הבית, זאת אף על פי שהוצאת ילד מן הבית לאומנה אמורה להיות מלווה בבניית תוכנית לשיקום ההורים וליקום הקשר עם הילד (סבו-לאל ואח', 2014). ממצאים מקבוצות מיקוד שנערכו על ידי ג'וינט ישראל-אשלים (להלן: אשלים) עם עובדים סוציאליים (להלן גם עו"ס) במחלקות לשירותים חברתיים מצביעים על גורמים מעכבים בביצוע מדיניות זו. הגורמים המעכבים הבולטים הם היעדר הנחיות מטעם משרד הרווחה לביצוע המדיניות ומחסור במשאבים לטובת שיקום המשפחות. מדיווח העובדים הסוציאליים עולה כי לאחר שהילדים מוצאים לסידורים חוץ-ביתיים כגון מרכזי חירום או משפחות אומנה, אין מספיק ידע ואפשרויות לטפל בהורים ומרבית המשאבים מופנים לילדים בסיכון בקהילה. כמו כן, אין תיאום מספק בין שירותים לאנשי מקצוע שונים, שאמונים על הטיפול בהורים ובילדים בתקופה זו (שורק ואח', 2014).

כך, נוצר מצב שבו מרבית הילדים אשר הוצאו מן הבית, אינם זוכים למשפחה קבועה ומיטיבה אלא גדלים במהלך כל ילדותם במסגרות חוץ-ביתיות המוגדרות זמניות: פנימיות או אומנה. על פי נתוני משרד הרווחה, בעשור האחרון מספר הילדים ובני הנוער בסיכון הנמצאים בסידורים חוץ-ביתיים באחריות השירות לילד ולנוער במשרד הרווחה נע סביב 10,000 בשנה (לדוגמה, בשנת 2017 שולבו במסגרות חוץ-ביתיות 10,236 ילדים ובני נוער) (לב שדה ואח', 2019).

תוכנית "משפחה בשביל הצמיחה" היא תוכנית מובילה של מינהל שירותים אישיים וחברתיים במשרד הרווחה. מטרת התוכנית היא לחזק ולשקם משפחות שילדיהן נמצאים בסיכון גבוה – בין הילדים מתגוררים בקהילה ובין שולבו בסידור חוץ-ביתי – ולהבטיח לילדים משפחה מיטיבה קבועה באמצעות ליווי וטיפול אינטנסיבי וקצוב בזמן שניתן להוריהם. המשפחות המשתתפות בתוכנית הן משפחות שהמחלקה לשירותים חברתיים זיהתה כמשפחות שבהן להורים יש קשיים משמעותיים בתפקודם כהורים וכמבוגרים, ולכן ילדיהם נמצאים במצבי סיכון גבוהים (פיזי, רגשי-התפתחותי, חברתי). לתוכנית שותפים ג'וינט ישראל-אשלים וכמה אגפים במינהל שירותים אישיים וחברתיים: אגף משפחות ילדים ונוער בקהילה, השירות למען הילד והשירות לעבודה קהילתית באגף משאבי קהילה. התוכנית מלווה במערך הכשרות, הדרכות לעו"סים במחלקות הרווחה ולאנשי מקצוע שותפים. התפיסה המובילה של ההתערבות היא עבודה סוציאלית מודעת עוני אשר פותחה על ידי פרופ' מיכל קרומר-נבו (למידע נוסף ראו פרק 3.1.3).

התוכנית החלה לפעול בשנת 2017 כפיילוט בחמש רשויות – קריית גת, ירושלים (שלוש מחלקות לשירותים חברתיים), בני ברק (שלוש מחלקות לשירותים חברתיים), אור עקיבא וכפר מנדא – ולוותה במחקר מעבד ומסכם שבחן את יישום התוכנית ותוצאותיה

ושנועד לתרום להמשך פיתוח המדיניות והפרקטיקה של משרד הרווחה בנוגע לטיפול בילדים בסיכון שהוצאה חוץ-ביתית נשקלת בעבורם. המחקר בוצע על ידי צוות מחקר ממכון ברוקדייל בשנים 2017-2020.

מטרת הדוח הנוכחי היא להציג את המחקר וממצאיו. בהמשך פרק המבוא נסקרת ספרות המחקר בנוגע לשיקום משפחות והוצאה של ילדים מביתם והחזרת ילדים שהוצאו מן הבית לחיק משפחותיהם. בהמשך הפרק מתוארת התוכנית, מטרתיה, אוכלוסייה היעד ודרכי ההתערבות בתוכנית; בפרק 2 יוצגו מטרות המחקר ושיטת המחקר; בפרק 3 יוצגו ממצאי המחקר ומגבלותיו; ובפרק 4 החותם את הדוח מובא דיון בממצאים והמלצות להמשך.

1.1 סקירת ספרות: שיקום משפחות¹ – שימור המשפחה ואיחוד מחדש

בספרות המקצועית יש הבחנה בין שני סוגי תוכניות כאשר מדברים על שיקום משפחות. תוכניות לשימור התא המשפחתי (family preservation services) ותוכניות לאיחוד מחדש והחזרת ילדים שהוצאו מביתם לחיק משפחותיהם (family reunification services). מן הספרות עולה כי תוכניות לשימור התא המשפחתי ותוכניות לאיחוד מחדש מיועדים לאוכלוסיות יעד דומות ומתבססים על פרקטיקות ואסטרטגיות התערבות דומות, לכן ממצאי הסקירה לשני סוגי התוכניות יובאו יחד.

במהלך השנים נעשו מחקרי הערכה רבים על אודות תוכניות אינטנסיביות לשימור משפחות. תועלת התוכניות נמדדה בעיקר על ידי בחינת שיעור הילדים שהוצאו לסידורים חוץ-ביתיים בתום ההתערבות. ממחקרי ההערכה עולים ממצאים מעורבים. במחקרים שנעשו בשנים הראשונות להפעלת התוכניות לא נמצאו הבדלים בין קבוצות הניסוי לקבוצות הביקורת מבחינת שיעור שילובם של ילדים בסידורים חוץ-ביתיים (Berry, 1992; Fraser et al., 1997; Pecora et al., 1995; Wells & Whittington, 1993). במחקרים מעודכנים יותר נמצא כי תוכניות מסוג זה מסייעות במניעת הכנסתם של ילדים לסידורים חוץ-ביתיים (Berry et al., 2000; Blyth & Jayarante, 2002; Kirk & Griffith, 2004; Nelson & Nash, 2008). יש לציין כי במחקרים שנעשתה בהם הקצאה מקרית בין קבוצת הניסוי לקבוצת הביקורת ונעשתה גם התאמה בין מאפייני המשפחות בשתי הקבוצות, ההשפעה של התוכניות לשימור התא המשפחתי הייתה קטנה יותר מאשר כאשר לא נעשו הקצאה מקרית והתאמה בין מאפייני המשפחות בקבוצת השונות (Al et al., 2012). כיוון שלא ניתן למנוע השפעה של משתנים מתערבים רלוונטיים, חשוב לפרש בזהירות את ממצאי המחקרים שנעשו ללא הקצאה מקרית והתאמה בין מאפייני המשפחות בשתי הקבוצות (Weisburd, 2010).

בחינת השפעת התוכניות לשימור התא המשפחתי על התפקוד המשפחתי לאורך זמן, הייתה מצומצמת (McCroskey & Meezan, 1997; Rossi, 1992; Tully, 2008). מן המחקרים שנעשו עולה כי בסך הכול תוכניות מסוג זה משפיעות בחיוב על התפקוד המשפחתי לאורך זמן (Al et al., 2012; Dagenais et al., 2004; Tully, 2008).

מספרות המחקר עולים המאפיינים והגורמים שנמצאו קשורים לתועלת של תוכניות לשימור התא המשפחתי ולאיחוד מחדש מוצלח ברמת המערכת, המשפחות והילדים וההתערבות עצמה.

¹ סקירת הספרות מתבססת על מחקרי הערכה על תוכניות לשימור משפחה, מטה אנליזות ממדינות מערביות ובהן ארצות הברית, אנגליה, אוסטרליה ודרום אפריקה (בתוך שורק וסבו-לא, 2017).

1.1.1 מאפייני המערכת המשפיעים על הצלחת התוכניות

ישנם שלושה סוגי גורמים ומאפייני מערכת הקשורים לשיקום משפחות מוצלח: דרכי המימון, דרכי העבודה של בתי המשפט ומאפייני כוח האדם (Child Welfare Information Gateway, 2011).

מימון: דרכי המימון שנמצאו תורמות להצלחת האיחוד מחדש הן הקצאת תקציבים ייעודיים וגמישות בשימוש בתקציב (Wulczyn & Martin, 2001), שיטות מימון מעורבות ומתן תמריצים לארגונים המפעילים תוכניות לאיחוד מחדש (Child Welfare Information Gateway, 2011).

בתי משפט: דרכי העבודה של בתי המשפט שנמצאו קשורות לתוצאות חיוביות כוללות שיתוף פעולה בין בתי המשפט ובין סוכנויות לרווחת הילד; מעקב של בית המשפט אחרי לוח הזמנים שנקבע לשילובו של הילד בבית קבוע; ומעקב של בית המשפט אחר תפקוד המשפחות והילדים לאחר האיחוד מחדש. גורמים שנמצאו מעכבים את החזרתו של הילד הביתה הם עומס בעבודת בתי המשפט והעדר הסכמה בין העובדים הסוציאליים של המשפחה ובין השופטים בעניין דרכי הטיפול במשפחה (Child Welfare Information Gateway, 2011).

כוח אדם: בעיות הקשורות לכוח אדם שמשפיעות על תוצאותיהן של תוכניות לשיקום משפחות קשורות לתחלופה גבוהה של כוח אדם, לכוח אדם שאינו מיומן (Pecora & Maluccio, 2000; Risely-Curtiss, 2004) ולעומס עבודה (case load) רב (Risely-Curtiss et al., 2004; Pine et al., 2005; Al et al., 2012). ההשפעות של המאפיינים האלה עלולות להתבטא בהעדר ביקורים מספיקים של העו"סים אצל הילדים באומנה ואצל המשפחות, מעקב אחר התקדמות המשפחות בתדירות נמוכה מדי, העדר תמיכה מספקת במשפחות, העדר עידוד של ההורים לצרוך שירותים שיעזרו להם והארכת זמן השיקום להורים (Child Welfare Information Gateway, 2011).

1.1.2 מאפייני המשפחות והילדים המשפיעים על הצלחת התוכניות

שינויים בהרכב המשפחה: נמצא כי היעדר שינויים בהרכב המשפחתי שעומו חי הילד לפני שילובו בסידור החוץ-ביתי לעומת ההרכב המשפחתי לאחר חזרתו הביתה היו קשורים ליציבות לאחר האיחוד מחדש (Wade et al., 2011). כמו כן עלה מן המחקרים כי לילדים שאמורים לחזור למשפחות חד-הוריות ישנו סיכוי גבוה יותר לאיחוד מחדש מוצלח עם משפחתם מאשר לילדים שאמורים לחזור למשפחות עם שני הורים החיים יחד (Block & Libowitz, 1983; Courtney et al., 1997; Fuller, 2005; Wells & Guo, 1999).

השתלבות האחים בסידורים חוץ-ביתיים: בחינת התוכניות לשימור התא המשפחתי מראה כי אצל ילדים שבמשפחתם הייתה היסטוריה של שילוב אחים בסידורים חוץ-ביתיים הסיכוי גבוה יותר שינסו לשלב גם אותם בסידורים חוץ-ביתיים (Bagdasaryan, 2005). מהערכת התוכניות לאיחוד מחדש בנוגע להשמה של ילדים עם אחיהם בסידורים חוץ-ביתיים עולים ממצאים מעורבים בנוגע לתוצאותיהן (Leathers, 2005; Tam & Ho, 1996; Webster et al., 2005). עוד נמצא כי ככל שמספר האחים שחוזרים הביתה יחד גדול יותר, כך הסיכוי שיוצאו שוב לסידורים חוץ-ביתיים גבוה יותר (Fuller et al., 2001).

סיבות ההוצאה מן הבית: מחקרים שבחנו תוכניות לשימור התא המשפחתי ותוכניות לאיחוד משפחות מצאו כי יש קשר בין סיבת ההוצאה של הילד מן הבית ובין מידת המועילות של התוכניות (Grogan-kaylor, 2000; Miller, 2004; Terling, 1999a).

התא המשפחתי מועילות פחות במשפחות שהייתה בהן הזנחה כרונית של ילדים מאשר במשפחות שהייתה בהן התעללות פיזית (Berry et al., 2000; Chaffin et al., 2001; McCroskey & Meezan, 1997).

סוגי הבעיות שההורים מתמודדים עימן: מן המחקרים עולה כי לילדים ממשפחות עניות במיוחד ההיתכנות להפיק תועלת מתוכניות לשימור התא המשפחתי ומתוכניות לאיחוד מחדש נמוכה במיוחד (Harburger & White, 2004; Pine et al., 2005); (Wells & Guo, 2004, 2006; Yampolskaya et al., 2006) של תוכניות לשימור התא המשפחתי ותוכניות לאיחוד מחדש (Littell & Schuerman, 2002 Courtney et al., 1997; Epstein et al., 1998; Shaw, 2006; Terling, 1999b; Vanderploeg et al., 2007) נמצאו קשורות למועילות נמוכה יותר הן בתוכניות לשימור התא המשפחתי והן בתוכניות לאיחוד מחדש (Bitonti, 2002; Block) עם מספר רב יותר של בעיות, כך תועלת התוכניות לשימור התא המשפחתי ולאיחוד מחדש נמוכה יותר (Biehal, 2006; Farmer, 2001; Fuller, 2005; Fuller et al., 2001; Littell & Tajima, 2000; Festinger, 1996; Fuller, 2005; Fuller et al., 2001).

מאפייני הילדים: במחקרים על תוכניות לשימור התא המשפחתי נמצא כי ככל שהילדים גדולים יותר, כך תוכניות אלו אפקטיביות פחות בעבורם (Al et al., 2012). כמו כן עולה כי לילדים עד גיל שנתיים ולמתבגרים יש סיכויים גבוהים יותר להשתלב מחדש בסידורים חוץ-ביתיים וכחות סיכויים לחוות הצלחה באיחוד מחדש, בלי קשר לפרקי הזמן שהילדים שהו בסידורים החוץ-ביתיים (Conell et al., 2006; Fuller, 2005; Fuller et al., 2001; Marsh et al., 2006; Mcdonald et al., 2006; Miller, 2004; Shaw, 2007; Yampolskaya et al., 2006; Vanderploeg et al., 2006). בחינת תוכניות לשימור התא המשפחתי מראה כי ההיתכנות שילדים המשתייכים לקבוצות מיעוט אתני ישולבו בסידורים חוץ-ביתיים גבוהה יותר מאשר ההיתכנות של ילדים המשתייכים לקבוצת הרוב (Denby & Curtis, 2003; McCroskey & Meezan, 1997). כמו כן ההיתכנות לאיחוד מחדש של ילדים מקבוצות מיעוט נמוכה מזו של ילדים מקבוצות שאינן מיעוט אתני וההיתכנות להוצאה מחדש לסידור חוץ-ביתי גבוהה יותר בקרבן (Conell et al., 2006; Grogan-Kaylor, 2001; Shaw, 2006; Wells & Guo, 1999; Terling, 1999a; Vanderploeg et al., 2007; Webster et al., 2006; Yampolskaya et al., 2005). נמצא כי תוכניות לשימור התא המשפחתי אפקטיביות יותר כאשר מדובר בבנים (Dunn et al., 2010; Al et al., 2012). בשונה מכך, במחקרים על תוכניות לאיחוד מחדש דווח שאין הבדלים במידת ההצלחה של האיחוד מחדש או במידת השילוב החוזר בסידורים חוץ-ביתיים של בנים לעומת בנות (Epstein, et al., 1998; Wulczyn, 1991; Vanderploeg et al., 2007).

סוגי בעיות שהילדים מתמודדים איתם: נמצא כי לילדים עם בעיות בריאות, בעיות נפשיות, קשיים חמורים בהתקשרות ובעיות התנהגות חמורות, היתכנות נמוכה יותר להפיק תועלת מתוכניות לשימור התא המשפחתי ומתוכניות לאיחוד מחדש (Conell et al., 2006; Courtney et al., 1997; Farmer, 2014; Grogan-Kaylor, 2000; Romney et al., 2006; Yampolskaya et al., 2006).

משך השהות של הילדים בסידור חוץ-ביתי ומספר השמות: נמצא כי ככל שהזמן שהילד שהה בסידור חוץ-ביתי היה ממושך יותר כך עולים הסיכויים שיוצא שוב לסידור חוץ-ביתי לאחר שחזר הביתה (Connell et al., 2006; Fuller et al., 2001; Grigsby, 1990);

(Wulczyn, 1991). כמו כן נמצא כי ככל שמספר ההשמות שהילד עבר ביניהן גבוה יותר, כך הסיכויים שישלח לשילוב חוזר בסידור חוץ-ביתי גבוהים יותר (Block & Libowitz, 1983; Connell et al., 2006; Grigsby, 1990; Tam & Ho, 1996; Wells & Guo, 1999).

1.1.3 מאפייני ההתערבות המשפיעים על הצלחת התוכניות

איתור המשפחות המתאימות: מחקרים מצאו כי ככל שהמוטיבציה של ההורים שהילד יגדל עימם הייתה גבוהה יותר וככל שפעלו באקטיביות להשגת מטרה זו, כך היו סיכויים גבוהים יותר שימשיכו או ישוּבו לגדל את הילד (Clever, 2000; Farmer, 2014;). כמו כן חשוב לבחון שיש למשפחות שילדיהן מועמדים לחזרה הביתה פוטנציאל אפשרי להחזרת הילד, ולקבוע שאיחוד מחדש יהיה המטרה העליונה בהשגת בית קבוע בעבור הילד. לחלופין, זיהוי מוקדם של הצרכים, הכוחות ומידת הסיכון והמוגנות של הילד יכולים לסייע הן בהחלטה שאיחוד מחדש לא יהיה לטובת הילד והן במציאת חלופות להשגת קביעות בחייו (Child Welfare Information Gateway, 2011).

תכנון תהליך התערבות מובנה הכולל הערכת צרכים רב-תחומית וניסוח מטרות ברורות להתערבות: המחקרים הצביעו על כך שכדי להצליח בשיקום יש לבצע הערכת צרכים מדויקת של צורכי המשפחה בהתאם למאפיינים הייחודיים של כל משפחה (Hess et al., 1992). תהליך בחינת הצרכים של הילדים והמשפחות צריך להיות רב-תחומי ולכלול בחינה של מכלול הבעיות המורכבות של ההורים ושל הילדים, ובהן מידת הסיכון והמוגנות של הילד והכוחות של המשפחה המצומצמת והמורחבת (Child Welfare Information Gateway, 2011; Stein, 2009; Who Cares Trust, 2006). כמו כן נמצא כי יש לנסח מטרות ברורות לשינויים שצריכים לחול אצל המשפחה בכל התחומים ולהתאים את דרכי הטיפול למכלול הצרכים (Child Welfare Information Gateway, 2011; DePanfilis, 1999; Macdonald, 2001). נוסף על כך, כאשר מדובר על איחוד מחדש, חשוב לזהות את העיתוי המתאים ביותר לכך (Bronson et al., 2008).

עידוד מעורבות ההורים בתהליכי קבלת החלטות ובתכנון ההתערבות: מעורבות ההורים בהגדרת המטרות לשינויים שצריכים לחול אצלם משפיעה על היתכנות גבוהה יותר להשגת הילדים בבית (Berry et al., 2000; Bitonti, 2002; Littell & Schuerman, 2000; Littell & Tajima, 2000). גם ממחקרים על תוכניות לאיחוד מחדש עולה כי מעורבות הורים בתהליכי קבלת החלטות ובתכנון ההתערבות לקראת האיחוד מחדש עם הילד עשויה להגביר את סיכויי ההצלחה של האיחוד ולהפחית את ההיתכנות לשילוב חוזר של הילדים בסידורים חוץ-ביתיים (Bronson et al., 2008; Farmer, 1996; Leathers, 2002; Miller et al., 2006).

חתימה על הסכם עם ההורים: לאחר גיבוש תוכנית הטיפול והתנאים להחזרת הילד להוריו רצוי לחתום על הסכם עם ההורים, שלפיו אם בפרק זמן מסוים הם אינם עומדים בתנאים שהוחלט והוסכם עליהם, אף שהם מקבלים תמיכה הולמת כדי למלא את צורכיהם, הילד לא יוחזר הביתה ויתבצעו תוכניות חלופיות לשילובו בבית קבוע – קרי במשפחה מאמצת (Farmer, 2014).

קשר רציף בין ההורים לילדים במהלך השהות בסידור חוץ-ביתי בתוכניות לאיחוד מחדש: מחקרים הראו שקשר קבוע בין ההורים לילדים במהלך שהותם של הילדים בסידורים חוץ-ביתיים, הכולל ביקורים קבועים של הילדים בבית ההורים, מגביר את הסיכויים לאיחוד מחדש ומפחית את הסיכויים להוצאה חוזרת של ילדים לסידורים חוץ-ביתיים לאחר החזרה הביתה. כל זה בתנאי שלא הייתה לילדים חוויה שלילית בביקורים בבית הוריהם (Grigsby, 1990; Leathers, 2002; Noble, 1997).

ליווי אינטנסיבי, חם ותומך מצד העובדים הסוציאליים: נמצא כי ככל שהמשפחות מדווחות שהן יכולות יותר לסמוך על העובד הסוציאלי וככל שהן מרגישות שההתנהגות כלפיהן הוגנת, כך שיעור השילוב של ילדים בסידורים חוץ-ביתיים נמוך יותר (Fraser & Pecora, 1991). הורים ציינו כי חשוב להם שהעובדים הסוציאליים יקשיבו להם ויכבדו אותם, יעזרו להם לפתח את הביטחון העצמי שלהם כהורים ושהמעקב אחר התקדמותם בהשגת המטרות לקראת האיחוד מחדש יהיה משולב בחום רגשי (Farmer, 2014).

מתן שירותים המספקים מענה למכלול הצרכים של המשפחה: נמצא כי רצוי שאספקת השירותים תינתן במכלול תחומי החיים הקשורים לתפקוד המשפחתי (Corcoran, 2000; Macdonald, 2001), תוצע לכלל בני המשפחה (Bronson et al., 2008), תהיה עוטפת ומתאמת לצורכי המשפחה הייחודיים (Child Welfare Information Gateway, 2011), תסתמך על נגישות תחבורתית ותרבותית לשירותים (Child Welfare Information Gateway, 2011) ותכלול מתן שירותי תיאום טיפול בין השירותים הניתנים בקהילה (Maluccio et al., 1993).

סוגי המענים שחשוב שיינתנו: ספרות המחקר מצביעה על החשיבות באספקת סוגי המענים שלהלן במסגרת תוכניות לשימור התא המשפחתי ובמסגרת תוכנית הטיפול במשפחות לפני האיחוד מחדש ואחריו: עזרה בסיסית/חומרית (כגון אספקת מזון, הסעה, סיוע בשילוב בתעסוקה וסיוע בדיור ובצריכת שירותים ציבוריים) (Cheng, 2010; Choi & Ryan, 2007; Wells & Fuller, 2000); שירותי טיפול בהתמכרויות של הורים (Farmer & Lutman, 2012; Forrester & Harwin, 2008, 2011; Smokowski & Wodarski, 1996); שירותי בריאות נפש להורים וילדים (Asen et al., 1989; Biehal, 2008; Farmer, 2014; Maluccio, 2000); וכן הקניית מיומנויות חיים להורים כגון תפקוד הורי, פתרון בעיות וטכניקות לניהול התנהגות ולשליטה בכעסים (Risley-Curtiss, 2004); עוד מומלץ לספק שירותי תמיכה למשפחות לאחר האיחוד מחדש לתקופה של 12 חודשים לפחות (Berry et al., 2000; Corcoran, 2000; Dawson & Berry, 2002; Dore & Lee, 1999; Maluccio, 2000; Pine et al., 2005). מתן הדרכה הורית, מתן שירותי מניעה למשפחות בתחומים שבהם ישנה היתכנות שיווצרו קשיים ובעיות (Child Welfare Information Gateway, 2011; Bronson et al., 2008).

תמיכה חברתית: מסקירה של מחקרי הערכה על תוכניות לשימור התא המשפחתי עלה כי ככל שהתוכניות כללו יותר רכיבים של תמיכה חברתית, כך הייתה להן השפעה משמעותית יותר על מניעת שילובם של ילדים בסידורים חוץ-ביתיים, על קידום הרווחה של הילדים ועל מניעת הישנות של תופעות ההתעללות וההזנחה (Macleod & Nelson, 2000). מסקירה של מחקרים על אודות תוכניות לאיחוד מחדש עולה כי תמיכה חברתית בהורים של קרובי משפחה המשמשים משפחה אומנת לילד, של בני המשפחה המורחבת ושל המשפחות האומנות המטפלות בילדים, וכן תמיכתם בקשר בין ההורים לילדים הייתה קשורה להצלחת מאמצי האיחוד מחדש (Child Welfare Information Gateway, 2011; Bronson et al., 2008; Dawson & Berry, 2002; Kemp et al., 2009; Yatchmenoff, 2005).

המשך תמיכה במשפחות לאחר השגת התוצאות המצופות: סקירת מחקרי הערכה מראה כי חשוב שגם לאחר השגת התוצאות המצופות בתוכנית תימשך התמיכה במשפחות כדי למנוע את הוצאתו של הילד לסידור חוץ-ביתי. כך למשל ספרות המחקר מראה כי ליווי אינטנסיבי ומתן שירותים לאחר האיחוד מחדש הכרחיים למניעת חזרה של תופעות התעללות בילדים והזנחתם ושל הוצאה מחדש של ילדים לסידורים חוץ-ביתיים (Child Welfare Information Gateway, 2011; Festinger, 1996).

1.2. תיאור התוכנית "משפחה בשביל הצמיחה"²

מטרת התוכנית

חיזוק ושיקום המשפחה לשם הבטחת משפחה מיטיבה קבועה לילדים בסיכון גבוה.

אוכלוסיית היעד

משפחות שזוהו על ידי המחלקות לשירותים חברתיים כמשפחות שבהן להורים יש קשיים משמעותיים בתפקודם כהורים וכמבוגרים ולכן ילדיהם בגיל 6-18 נמצאים במצבי סיכון גבוהים, הפוגעים בהם ברמה רגשית-התפתחותית, פיזית וחברתית, ושמוצו כבר תוכניות טיפול רבות הניתנות במסגרת הקהילה. בחלק מן המשפחות ישנה מעורבות לאור חוק הנוער או בחוק נוער במסגרת צווי פיקוח והשגחה או הוצאה ממשמורת ההורים.

במשפחות המיועדות לתוכנית מתקיימים התנאים האלה:

- נשקלת הוצאה של לפחות אחד מילדי המשפחה למסגרת חוץ-ביתית (פנימייה/ אומנה) או נשקלת החזרה של לפחות אחד מילדי המשפחה ממסגרת חוץ-ביתית למשפחה.
- למשפחה יכולת להבטיח מוגנות בסיסית לילדיה. העדר מצב סכנה ממשית בחיק המשפחה לילדים.
- להורים יכולת להיכנס לתהליכי שינוי ושיקום אינטנסיביים, על פי שיקול הדעת של עו"ס המשפחה וועדת תכנון טיפול והערכה.
- יש הסכמה ראשונית של ההורים להשתתפות בתוכנית.

תהליך ההתערבות

קביעת תוכנית ההתערבות נעשית באמצעות ועדת תכנון טיפול והערכה, שבה משתתפים ההורים ואנשי המקצוע מתוך המחלקה לשירותים חברתיים ומשירותים נוספים בקהילה (נציגי מערכת החינוך, בריאות וכו'). תוכנית זו נבחנת ומותאמת לאורך התהליך במסגרת דיוני הערכה של גורמי הטיפול המעורבים (צוות "מעקב יישום"). התהליך מוגדר בלוח זמנים ומאפשר למשפחה קבלת סל שירותים גמיש לשיפור תפקוד המשפחה בהיבטי החיים השונים.

משך התוכנית

ההתערבות במשפחה היא לשנתיים.

² מתוך מסמך עבודה: האגף לשירותים אישיים וחברתיים במשרד העבודה, רווחה ושירותים החברתיים. (דצמבר 2018). בשביל המיטיב – תקציר תוכנית התערבות לחיזוק ושיקום משפחות שילדיהן נמצאים בסיכון גבוהה.

תשומות

- עובד ב-100% משרה יטפל ב-13 משפחות
- מלווה משפחתי במשרה חלקית
- תקציב פעולה להעסקת 25% משרה עו"ס קהילתי ותקציב פעולה קהילתית על סך 30,000 ₪ לשנה
- סל מענים גמיש למשפחה:
 - 40,000 ₪ לשנה³, סך הכול 80,000 ₪ לשנתיים
 - הסל כולל תקציב ייעודי נפרד בגובה 10,000 ₪ לשנה לסיוע חומרי ותקציב ייעוד נפרד לקבלת סיוע טיפולי וסיוע תומך טיפול (כגון חוגים, שיעורים פרטיים, קורסים מקצועיים ועוד) בגובה 30,000 ₪

עקרונות ההתערבות

- המשפחה נמצאת במרכז ההתערבות
- בניית תוכנית ההתערבות וקבלת החלטות תוך התייחסות מתמדת ל"זמן ילד"
- מתן מקום מרכזי לכוחות המשפחה
- שותפות המשפחה בתהליכי ההתערבות תוך הקפדה על שקיפות
- תהליך ההתערבות אינטנסיבי. התערבות בתוכנית זו דומה למסע משותף והיא אינה פעילויות חד-פעמיות. ההורים זוכים לחיזוק ולתמיכה לאורך זמן בתהליכי השינוי
- בניית תוכנית התערבות אישית המותאמת לכוחות ולצרכים של המשפחה
- התאמה למאפיינים הייחודיים של המשפחה וחבריה: מגדר, תרבות מוצא, דת וכו'
- שילוב התערבות בבית המשפחה
- העדפה להתערבויות במינימום של מעברים גיאוגרפיים, מעברים בין שירותים ובין מטפלים שונים
- שילוב פתרונות יצירתיים וגמישים כמו: סיוע במימון נסיעות, השגחה על ילדים שנותרים בבית וכו'
- הקצאה של תקציב גמיש לתוכנית ההתערבות במשפחה
- הגברת צריכת השירותים של המשפחה בקהילה
- עו"ס המשפחה הוא מנהל ההתערבות ואף מטפל. הוא הגורם המקצועי המרכזי המנהל את הטיפול ומוביל את תהליך ההתערבות עם המשפחות והילדים בסיכון. לרשותו עומד מנגנון של הוועדה לתכנון טיפול והערכה, שירותים מומחים, עובדים סוציאליים ייעודיים לטיפול ממוקד בהתאם להגדרת צורכי המשפחה ומענים שונים הניתנים במחלקה ובקהילה.

³ במהלך יישום הפיילוט במחלקות עודכן תקציב הסל הגמיש למשפחה ל-35,000 ₪ לשנה (70,000 לשנתיים).

- התייצבות לצד המשפחה של עו"ס המשפחה – קבלה, העדר שיפוטיות, זמינות, נגישות, שותפות וכדומה
- הכשרה והדרכה בתהליכי הטמעה לצוות המחלקה הן תנאי להצלחת הפיילוט
- שותפות ותיאום עם שירותים נוספים בקהילה הנותנים שירות לילדים ולמשפחות

תוצאות רצויות ברמת המשפחה

- צמצום הוצאת הילדים מבית ההורים במשפחות המשתתפות בתוכנית או עלייה בהחזרתם הביתה ממסגרות חוץ-ביתיות (75% מן הילדים אשר סומנו בתחילת התוכנית כמועמדים להוצאה חוץ-ביתית יישארו בבית)
- הפחתת היקף מצבי הסיכון בקרב הילדים על פי ההגדרה והמדדים המקובלים
- שיפור במצבם של הילדים בהיבטים השונים: פיזי, רגשי, לימודי, התנהגותי, חברתי
- קיומם של יחסי אמון בין המשפחה לגורמי הרווחה
- עלייה בצריכת השירותים ובשימוש במקורות התמיכה הקהילתיים של משפחות התוכנית
- אם שיקום המשפחה לא צלח – מציאת מסגרת חלופית יציבה לילד בהסכמת הוריו, ככל שניתן

תוצאות רצויות ברמת המערכת

- במחלקות לשירותים חברתיים מתקיימים תהליכי עבודה משותפים של כל אנשי המקצוע לטובת משפחות עם ילדים בסיכון גבוה הכוללים נהלים ברורים, יישום עקרונות העבודה של התפיסה המובילה במודל, הגדרת לוחות זמנים להתערבויות, בניית תוכניות מותאמות משפחה, מתן עדיפות וגמישות בהקצאת המשאבים.
- העמקה של העבודה המשותפת של המחלקות לשירותים חברתיים עם שירותים נוספים בקהילה העוסקים בילדים ובני נוער בסיכון, לטובת הילדים בסיכון גבוה וקידום המשך גדילתם בחיק משפחתם והסכמה על סדרי העדיפויות בהקצאת המשאבים היישוביים לטובת אוכלוסייה זו.
- עבודה משותפת של שירותי המינהל לשירותים אישיים וחברתיים העוסקים בטיפול בילד ובמשפחה לשם בניית מדיניות כוללת ופיתוח מענים משותפים.

2. מטרת המחקר ושיטת המחקר

2.1 מטרת המחקר

המחקר הנוכחי נועד לבחון את תהליך היישום של פיילוט התוכנית "משפחה בשביל הצמיחה", את תוצאותיו והשפעותיו, כמו גם את יציבות התוצאות כחצי שנה לאחר סיום התוכנית, ובכך לתרום להמשך פיתוח המדיניות והפרקטיקה של משרד הרווחה בנוגע לטיפול בילדים בסיכון שבעבורם נשקלת הוצאה מן הבית ושילוב בסידורים חוץ-ביתיים.

2.2 שאלות המחקר

שאלות המחקר היו:

1. מה היה היקף ואופן היישום של התוכנית:
 - מה היו המאפיינים והצרכים של הילדים והמשפחות המופנים לפיילוט?
 - כיצד התבצעה התוכנית איתם? (פעילות וקשר עם העובדים הסוציאליים, סוגי מענים שקיבלו, שימוש בתקציב הגמיש)
2. מה היו התוצאות וההשפעות של התוכנית ברמת הארגון?
3. מה היו התוצאות של התוכנית מבחינת המשפחות והילדים?
4. כמה ילדים יצאו למסגרת חוץ-ביתית וכמה נשארו בקהילה או חזרו לקהילה בתום העבודה עם המשפחות?
5. מה קרה למשפחות וילדים שנשארו בקהילה כחצי שנה לאחר סיום התוכנית:
 - האם הילדים נשארו בקהילה?
 - האם הילדים היו משולבים במסגרת לימוד?
 - האם הייתה מעורבות בחוק של עו"ס לחוק נוער במשפחות?
 - האם היו אירועי חירום הקשורים למשפחות?

2.3 שיטת המחקר

אוכלוסיית המחקר

המחקר התמקד במחלקות לשירותים חברתיים בחמש רשויות שנכללו בפיילוט (קריית גת, ירושלים (שלוש מחלקות לשירותים חברתיים), בני ברק (שלוש מחלקות לשירותים חברתיים), אור עקיבא וכפר מנדא). בכל מחלקה, המחקר התמקד בקבוצות האלה:

- צוותי המחלקות לשירותים חברתיים (מנהלי מחלקות, ראשי צוותים, יו"רים של ועדות תכנון טיפול והערכה, רכזי חוק נוער, עו"סים לחוק נוער ועו"סים של המשפחה).

- משפחות שהשתתפו בוועדות תכנון טיפול והערכה ושהתקבלה ההחלטה או שנשקלה האפשרות שהילד/ים שלהם, בני 6-18, ישולבו בסידורים חוץ-ביתיים.
- משפחות שהילד/ים שלהם משולבים בסידורים חוץ-ביתיים והוחלט או שנשקלה האפשרות בוועדות תכנון טיפול והערכה להחזירם להוריהם ולטיפול בקהילה.

כלי המחקר ומערך איסוף הנתונים

א. בחינת יישום התוכנית וההשפעות על עבודת המחלקות ומערכת השירותים

המחקר בחן את תהליך שיקום המשפחות החל מתחילת הפיילוט במשך כשלוש שנים. לשם כך, נאסף מידע מכלל המעורבים בתהליך השיקום במגוון כלים:

- **ראיונות עומק חצי מובנים עם גורמים במטה התוכנית:** כדי ללמוד על מטרות הפיילוט, על הציפיות ממנו ועל ההיערכות לקראת הפעלתו, נערכו ארבעה ראיונות עומק חצי מובנים עם אנשי מקצוע בכירים במשרד הרווחה המובילים את התוכנית. הראיונות נערכו בחודשים ינואר-פברואר 2017.
- **חקרי מקרים:** לצורך הבנה מעמיקה של תהליך היישום והסוגיות העולות ממנו, נערכו שבעה חקרי מקרה על ילדים ומשפחות שטופלו במסגרת הפיילוט (ארבעה מקרים של ילדים בקהילה שהיו מועמדים להוצאה חוץ-ביתית ונשארו בבית; שלושה מקרים של ילדים שהיו בסידור חוץ-ביתי וחזרו הביתה). במסגרת חקרי המקרה רואיינו האנשים המעורבים (הורה אחד או שניהם בכל חקרי המקרה, ילד בחקר מקרה אחד, עו"ס התוכנית בכל חקרי המקרה, עו"ס מן הפנימייה בשני חקרי מקרה ועו"ס מן המחלקה בחקר מקרה אחד, הרפרנטיות של התוכנית המכירות את המשפחות משלוש מחלקות), וזאת כדי ללמוד על הנעשה מנקודות מבט שונות תוך התייחסות לתוצאות ולאיתגרים שהיו. סך הכול רואיינו 21 מרואיינים. חקרי המקרה התבצעו בשנתיים האחרונות של המחקר.
- הראיונות לוו במדריך ריאיון שהתייחס לנושאים העיקריים שבהם עוסק המחקר ושנראו מהותיים להערכת התפיסה של המרואיינים את דרכי העבודה בתוכנית, את חוזקותיהן ואת האתגרים הקיימים (Rabionet, 2011). מדריך הריאיון הותאם לתפקידו של המרואיין. בין השאר התייחסו אנשי המקצוע שרואיינו לתיאור תפקידם, לתפיסותיהם על מטרות ודרכי הפעולה של התוכנית, לתפיסותיהם על החוזקות והאתגרים הקיימים בתוכנית כיום ולתפיסותיהם על השינויים שחלו בתפקוד המשפחה.
- **סקר אינטרנטי בקרב אנשי המקצוע הרלוונטיים בכל מחלקות הפיילוט:** הסקר התייחס לתהליך הפעלת התוכנית לשיקום המשפחות, להצלחות ולקשיים ביישום ולהשפעות על עבודת המחלקות ועל הילדים והמשפחות. הסקר בוצע במהלך חמישה חודשים (פברואר-יוני 2020) בקרב העובדים המטפלים במשפחות וילדים במחלקות הפיילוט. בסקר השתתפו 100 עובדים: 61 עו"ס משפחה מהמחלקות, 8 עובדי התוכנית, 10 מדר"צים, 8 מנהלי מחלקות, 5 עו"ס לחוק נוער, 4 יו"רים של ועדות תכנון טיפול והערכה, 4 עובדים סמך מקצועיים. אחוז היענות לסקר היה 72% (100 משיבים מבין 138 אנשי המקצוע הרלוונטיים במחלקות).

ב. בחינת התוצאות בקרב הילדים והמשפחות

לצורך בחינת התוצאות וייחוס התוצאות לתוכנית⁴ נעשה שימוש במערך מחקר ניסוי מבוקר הקצאה אקראית (randomized controlled trial – RCT), המאפשר הסקה סיבתית בנוגע לתרומת התוכנית למשתני התוצאה שהוגדרו משאלות המחקר שלעיל. המחלקות המשתתפות בפייולט איתרו משפחות המתאימות לאוכלוסיית היעד על פי הקריטריונים של סיכון גבוה לילד על רקע תפקוד הורי לקוי ומוטיבציה ויכולת לשינוי במספר גדול פי שניים (לפחות) ממספר המשפחות שיכלו להכניס לתוכנית הלכה למעשה (111 משפחות, בין היתר, עקב מגבלות תקציב). לאחר בחירת המשפחות הפוטנציאליות, נעשתה הקצאה אקראית לשלוש קבוצות עם שכבות לפי רשות על ידי צוות המחקר ומפקחות ממשרד הרווחה:

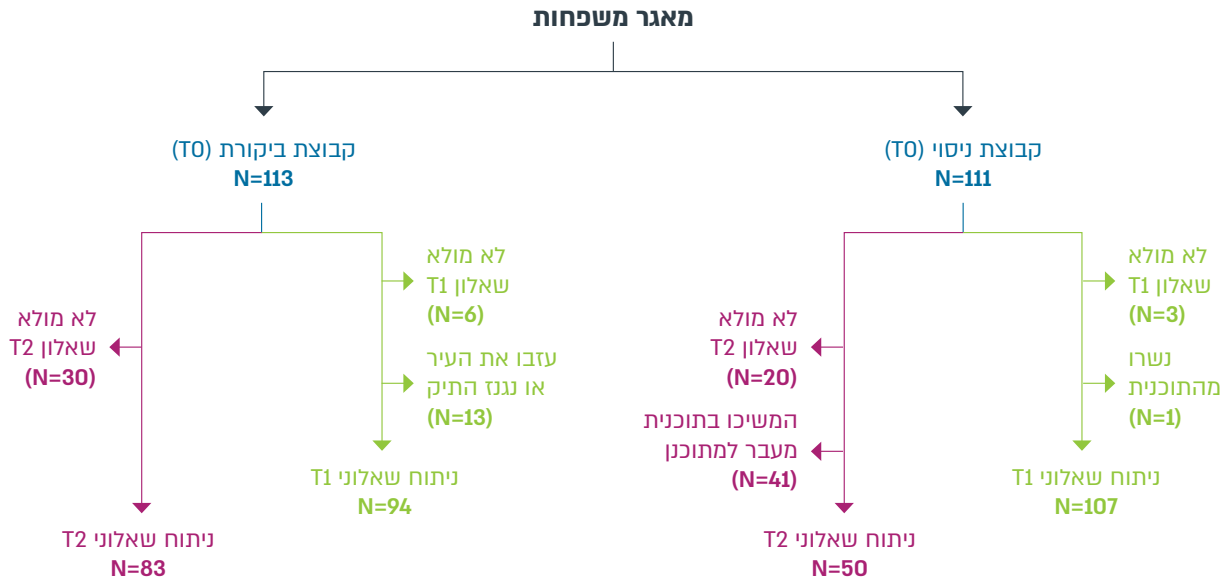
1. קבוצת ניסוי: משפחות שהשתתפו בתוכנית
2. קבוצת ביקורת: משפחות שהמשיכו לקבל את הטיפול הרגיל של המחלקות (ללא מתן התוכנית)
3. קבוצת רזרבה: משפחות ששימשו כעתודה למקרה שמשפחות ינשרו מאחת הקבוצות

להשוואה מכורטת בין קבוצת הניסוי לקבוצת הביקורת ראו **נספח א**.

- **ניתוח מידע מכלי ועדות תכנון טיפול והערכה:** העובדים הסוציאליים במחלקות לשירותים חברתיים המביאים משפחות לדיון בוועדות תכנון טיפול והערכה מחויבים למלא טפסים (כלים לאיסוף מידע על הילד והמשפחה) המתארים את מצב המשפחות והילדים. הכלים מתייחסים לסביבה שבה המשפחה חיה, למצב התברואה והדיוור, למצב הכלכלי, למקורות התמיכה שיש למשפחה, לתעסוקת ההורים, לתפקוד ההורים כמבוגרים ולתפקודם כהורים. כמו כן ישנה התייחסות לתפקוד הילדים מבחינה רגשית, חברתית ולימודית. הטפסים כוללים גם תיעוד של החלטות הוועדה ותוכניות הטיפול למשפחה וילדים.
- במחקר הנוכחי ניתחנו את המידע מכלי ועדות תכנון טיפול והערכה על כל המשפחות בקבוצת הניסוי ובקבוצת הביקורת בשתי נקודות זמן: עם כניסת המשפחות לתוכנית (t0) ולאחר שנתיים עם סיום התוכנית (t1).
- בנקודת כניסת המשפחות לתוכנית (t0) נותח מידע על 111 משפחות בקבוצת הניסוי (386 ילדים) ועל 113 משפחות בקבוצת הביקורת (395 ילדים). לאחר שנתיים עם סיום התוכנית (t1), נותח מידע על 107 משפחות שהיו בקבוצת הניסוי (354 ילדים) ועל 94 משפחות בקבוצת הביקורת (293 ילדים) (לפירוט ראו **תרשים 1**). גודל המדגם נקבע מכוח מגבלות תקציב של התוכנית ובהתאם לגודל המחלקות שלקחו חלק בתוכנית. נקבעה מגבלה למספר המשפחות בקבוצת הניסוי ובהתאם לכך נקבע גודל קבוצת הביקורת.

⁴ בחינת התוצאות וייחוס התוצאות נעשתה רק בנוגע לקבוצת הילדים שהיו בבית בעת הפייולט. ישנן עוד 24 משפחות שהשתתפו בתוכנית וילדם היה בסידור חוץ-ביתי, אולם קבוצה זו לא השתתפה בניסוי.

תרשים 1: מעקב אחרי המשפחות בקבוצת הניסוי ובקבוצת הביקורת בשלוש נקודות זמן

▪ **סקר מעקב טלפוני בקרב עו"ס המשפחה בכל מחלקות הפיילוט:** כדי לבחון את יציבות התוצאות כחצי שנה לאחר סיום התוכנית (t2) בוצע סקר בקרב עו"ס המשפחה בנוגע לילדים שנשארו בקהילה. נבדק אילו שירותי תמיכה קיבלו המשפחות לאחר סיום התוכנית במשך חצי שנה, האם הילדים משולבים במסגרת לימוד, האם היו אירועי חירום והאם הילד עדיין בקהילה. הסקר התבצע במהלך תשעה חודשים (ינואר-ספטמבר 2020) כדי להגיע לכל המשפחות שסיימו את התוכנית במועדים שונים. המדגם כלל 111 משפחות בקבוצת הניסוי ו-113 משפחות בקבוצת הביקורת.

מתוך 111 המשפחות בקבוצת הניסוי מולאו שאלונים על 91 משפחות (82% היענות): 50 משפחות סיימו את התוכנית לאחר שנתיים, ל-41 משפחות ניתנה הארכה של חצי שנה נוספת בתום התוכנית (ראו **תרשים 1**). יש לציין כי המשמעות היא ש-50 המשפחות שעליהן נעשה הניתוח במועד t2 אינן מייצגות בהכרח את המשפחות שנכנסו לתוכנית.

מתוך 113 המשפחות בקבוצת הביקורת מולאו שאלונים על 83 משפחות (73% היענות).

ניתוח הנתונים

ניתוח הנתונים נעשה באמצעות תוכנה לעיבוד נתונים SPSS גרסה 24.

המידע מכלי ועדות תכנון טיפול והערכה ומסקר המעקב הטלפוני על אודות מאפייני המשפחות והילדים נותח באמצעות כלים מקובלים של סטטיסטיקה תיאורית, לחוד לקבוצת הניסוי והביקורת, תוך בחינת מובהקות סטטיסטית של הפערים בין שתי הקבוצות.

בחינת משתני התוצאה ברמת הילדים נעשתה באמצעות ניתוח של מאזן השינויים⁵. שיטת ניתוח זו מתבקשת בשל העובדה שבפרק הזמן בין המדידה הראשונה t0 למדידה השנייה t1 ולמדידה השלישית t2 מצבו של ילד יכול להשתנות לטובה או לרעה, הן בקבוצת הניסוי והן בקבוצת הביקורת, ויש להתחשב בעוצמת השינוי כפי שנמדד בסולם תפקוד הילדים. על כן, בעבור כל פריט ההערכה, בקבוצת הניסוי ובקבוצת הביקורת, חושב מאזן השינויים, שמוגדר כאחוז ילדים עם שינוי לטובה פחות אחוז ילדים עם שינוי לרעה. הפער בערך של מאזן השינויים בין קבוצת הניסוי לקבוצת הביקורת נבחן במבחן t למדגמים מזווגים. לאחר מכן, בעבור המדדים המסכמים, חושב ממוצע של מאזן השינויים בכל פריטי ההערכה המרכיבים את אותו מדד. ההשוואה בין קבוצת הניסוי לקבוצת הביקורת ברמת המדד המסכם נעשתה באמצעות מבחן t למדגמים מזווגים.

המידע מסקר אנשי המקצוע נותח באמצעות שימוש בסטטיסטיקה תיאורית. בשל מיעוט תצפיות, ההשוואה בין קבוצה של שמונה עובדי התוכנית לעמיתיהם שלא השתתפו בתוכנית נערכה באמצעות מבחן t למדגמים בלתי תלויים שנדגמו בשיטת Bootstrap. ראינות העומק החצי מובנים שנערכו עם גורמים במטה (4) וראינות העומק החצי מובנים שנערכו במסגרת חקרי המקרים (21) נותחו בגישת הניתוח התמטית האיכותנית (שקדי, 2011). הראינות קודדו לקטגוריות שחלקן הוגדרו מראש, חלקן התבססו על מדריך הריאיון ועלו ישירות וחלקן עלו באופן חופשי מן הטקסט. במהלך הקידוד נוצרו רמות של תת-קטגוריות בקטגוריית העל, כך שכל קטגוריה כללה כמה תת-קטגוריות על פי התמות שעלו (שקדי, 2011; Strauss & Corbin, 1998).

אתיקה במחקר

המחקר אושר על ידי ועדת האתיקה של מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל.

בעת קבלת הסכמת המרואיינים ננקטו הפעולות שלהלן:

- הובהר כי ההשתתפות במחקר היא על בסיס התנדבותי בלבד, וכי הם אינם מחויבים להשתתף בו.
- הובהרה המחויבות לשמור בסודיות את תוכן השיחות והפרטים המזהים של המרואיינים.
- הובהר כי המרואיינים יכולים להפסיק את הקשר עם צוות המחקר בכל עת שירצו או לא לענות על שאלות מסוימות ללא כל השפעות שליליות.
- צוות המחקר ביקש מן המרואיינים רשות להקליט אותם, לטובת תמלול מלא של דבריהם, ששימש רק את צוות המחקר. צוין כי הם יכולים לבקש לעצור את ההקלטה בכל עת שירצו. למרואיינים הובטח שההקלטות ותמלילי הראינות יישמרו שמירה מאובטחת במכון.

⁵ השימוש במאזן מסוג זה מקובל בניתוח תשובות משתתפי סקרים בנוגע לשינויים (שיפור והחמרה). ראה: European Commission Directorate-General for Economic and Financial Affairs, updated February 2020.

3. ממצאים

בפרק זה יוצגו הממצאים שעולים מן המחקר בנוגע ליישום התוכנית, לתוצאות ברמת הארגון, לתוצאות ברמת המשפחות והילדים וליציבות התוצאות כחצי שנה לאחר שהתוכנית הסתיימה.

3.1 יישום התוכנית

פרק זה דן בהיבטי היישום של התוכנית הבאים לידי ביטוי במאפייני המשפחות והילדים בעת כניסתם לתוכנית, בתפיסות בנוגע למאפייני המשפחות המתאימות לתוכנית, בתיאור דרכי העבודה, במשך התוכנית והיציאה ממנה ובשביעות הרצון של אנשי המקצוע וההורים מן התוכנית.

3.1.1 מאפייני המשפחות והילדים בתוכנית

עם כניסת המשפחות לתוכנית נאסף מידע על 111 משפחות שלהן 386 ילדים. בחלק זה יוצגו רק המאפיינים של המשפחות והילדים בתוכנית (למאפייני המשפחות והילדים בקבוצת הביקורת ראו **נספח א**).

מאפייני רקע ומאפיינים דמוגרפיים של המשפחות

- ב-57% מן המשפחות ההורים נשואים, ב-23% מן המשפחות ההורים גרושים, ב-9% ההורים פרודים, ב-9% ההורים רווקים ו-2% ההורים אלמנים
- 45% מן המשפחות הן משפחות עם 4 ילדים ויותר, ל-25% מן המשפחות שלושה ילדים, ל-18% שני ילדים ול-12% יש ילד אחד בלבד
- ב-23% מן המשפחות, לפחות הורה אחד הוא עולה שעלה לארץ אחרי שנת 1990

מאפייני הסביבה המשפחתית והביתית

על שני שליש מן המשפחות (66%) דווח כי יש בעיה אחת לפחות במצבן הכלכלי ובתנאי הדיור שבהן הן חיות: על 56% מן המשפחות דווח כי מצבן הכלכלי אינו סביר ו-39% אינן מנהלות תקציב משפחה תקין. על 74% מן המשפחות דווח כי יש להן בעיה אחת לפחות ביחסים המשפחתיים: ב-57% מן המשפחות היחסים בין ההורים אינם תקינים, ל-42% אין מקורות תמיכה (משפחה מורחבת או/וחברים) וב-27% יש חשד לאלימות במשפחה (**לוח 1**).

לוח 1: מאפייני הסביבה הביתית והמשפחתית של המשפחות שנכנסו לתוכנית (באחוזים)

סך הכול (N=111)	
	מצב כלכלי ודיוור[^]
56	מצב כלכלי שאינו סביר
39	ניהול תקציב משפחה לא תקין
20	תנאי דיוור לא יציבים
17	תברואה ותחזוקה שאינם תקינים
66	מדד מסכם מצב כלכלי ודיוור ^{^^}
	יחסים משפחתיים ומקורות תמיכה[^]
57	היחסים בין ההורים/ המטפלים הראשיים אינם תקינים
42	אין מקורות תמיכה למשפחה
27	יש חשד לאלימות על כל היבטיה
74	מדד מסכם יחסים משפחתיים ומקורות תמיכה למשפחה [^]

מקור המידע: שאלון t0

[^]ענו כן/בהחלט כן

^{^^}לפחות מצב אחד לא תקין בסביבה המשפחתית

תפקוד ההורה כמבוגר

בשני שליש מן המשפחות (67%) יש הורה/ים שלהם לפחות בעיה אחת בתפקודם כמבוגרים: ב-44% מן המשפחות שני ההורים אינם עובדים, ב-33% מן המשפחות לאחד מן ההורים יש מוגבלות וב-14% מן המשפחות אחד מן ההורים מכור לסמים/אלכוהול/הימורים או עבריין (לוח 2).

לוח 2: תפקוד ההורים כמבוגרים במשפחות שנכנסו לתוכנית (באחוזים)

סך הכול (N=111)	
	תפקוד ההורה כמבוגר
	מוגבלויות[^]
25	מגבלה פיזית
16	הפרעה נפשית
2	פיגור
33	לפחות מגבלה אחת במשפחה

סך הכול (N=111)	
	התמכריות^{^^}
6	אלכוהול
4	סמים
3	הימורים
3	עוסק בעבריינות
14	לפחות התמכרות אחת או עבריינות במשפחה
44	אף הורה במשפחה אינו עובד
67	מדד מסכם תפקוד ההורה כמבוגר

מקור המידע: שאלון t0
[^]משפחות שבהן לפחות לאחד מההורים יש מוגבלות
^{^^} משפחות שבהן לפחות אחד מבני המשפחה מכור/עבריין

התפקוד ההורי והטיפול בילדים
מדדי התפקוד ההורי הצביעו על אחוז גבוה מאוד של ילדים (75%) שהוריהם התקשו בטיפול בהם: לא דאגו לצרכים הרגשיים של הילד (71%), לא טיפלו בילד ולא סיפקו לו השגחה יום-יומית (43%), לא הגנו עליו ממצבי סיכון (39%). על 24% מן הילדים דווח כי הם נפגעו או כי יש חשד שנפגעו בעבר מהתעללות פיזית או מינית במשפחה ועל 6% דווח כי בעת כניסתם לתוכנית הם סבלו או שיש חשד שסבלו מהתעללות או מאלימות פיזית (לוח 3).

לוח 3: התפקוד ההורי והטיפול בילדים במשפחות שנכנסו לתוכנית (באחוזים)

סך הכול (N=386)	
	תפקוד הורי[^]
71	לא התייחסו לצרכים הרגשיים של הילד
43	לא סיפקו טיפול והשגחה יום-יומיים
39	לא סיפקו הגנה ממצבי סיכון
34	לא שיתפו פעולה עם נותני שירות
75	יש לפחות מצב אחד בתפקוד ההורים שמעורר דאגה
24	התעללות פיזית או מינית במשפחה (בעבר)^{^^}
6	התעללות או אלימות פיזית במשפחה (כיום)^{^^}

מקור המידע: שאלון t0
[^] מצב מעורר דאגה/ מצב מעורר דאגה רצינית במשפחה
^{^^} סובל או שיש חשד שסובל מהתעללות

מאפייני הילדים ותפקודם

בהתאם לכוונת התוכנית רוב הילדים שנכנסו לתוכנית (80%) הם בני 6-18 ורק 20% הם בגיל הרך. הגיל הממוצע הוא 9.34 שנים (חציון 10).

מלוח 4 ניתן ללמוד כי ההישגים הלימודיים של 38% מן הילדים אינם תואמים את גילם, ל-36% מן הילדים יש בעיה אחת לפחות בתפקוד החברתי שלהם, ל-32% מן הילדים יש לקות או מוגבלות מאובחנת, ל-30% יש בעיה אחת לפחות בהרגלי חיים בסיסיים (שמירה על סדר, ניקיון והיגיינה), ל-29% יש בעיה בתפקוד במסגרת הלימודים או התעסוקה, 20% מפגינים לפחות התנהגות לא נורמטיבית אחת (שוטטות, התמכרות, התנהגות אנטי חברתית).

לוח 4: תפקוד פיזי, רגשי-התנהגותי, חברתי ולימודי של הילדים שנכנסו לתוכנית (באחוזים)

סך הכול (N=386)	
15	עיכוב התפתחותי (בשפה/במוטוריקה גסה/במוטוריקה עדינה) אחד לפחות
	לקויות ומוגבלויות מאובחנות
28	לקות המשפיעה על תפקוד והישגים לימודיים
8	בעיות רפואיות כרוניות
4	הפרעות נפשיות
2	נכויות
2	פיגור
32	מדד מסכם – ילד עם לקות או מוגבלות מאובחנת אחת לפחות
	הרגלי חיים בסיסיים[^]
25	אינו נקי ומסודר
30	אינו שומר על היגיינה
30	מדד מסכם – לפחות בעיה אחת בהרגלי חיים בסיסיים
	תפקוד רגשי/ חברתי[^]
20	משתמש באלומות מילולית
18	משתמש באלומות פיזית
15	אינו מסתדר היטב עם חבריו
13	תגובותיו אינן מותאמות למצב
11	אינו יוצר קשר עם מבוגרים אחרים
10	אינו נראה שמח
6	אינו שומר על קשר עם מבוגרים קרובים אליו
36	מדד מסכם – לפחות בעיה אחת בתפקוד רגשי וחברתי

סך הכול (N=386)	
	תפקוד במסגרת הלימודים/ התעסוקה[^]
29	יש בעיות משמעת
21	לא מרוכז וקשוב
21	אין מוטיבציה ללמוד
13	לא מבקש עזרה
12	לא מגיע למסגרת באופן סדיר
12	לא מגיע בזמן למסגרת
9	לא מגיע למסגרת עם הציוד הדרוש
7	אין קשר טוב עם צוות המסגרת
6	לא שומר על רכוש המסגרת
5	לא משתתף בפעילויות של המסגרת
29	מדד מסכם – לפחות בעיה אחת בתפקוד במסגרת הלימודים/ התעסוקה
38	הישגיו הלימודיים אינם תואמים לגילו
20	מדד מסכם – לפחות התנהגות לא נורמטיבית אחת^{^^}

מקור המידע: שאלון t0

[^] ענו כן/ בהחלט כן

^{^^} לפחות התנהגות לא נורמטיבית אחת אצל הילד, כגון שוטטות, התנהגות אנטי-חברתית, התמכרויות

3.1.2 תפיסות בנוגע למשפחות המתאימות לתוכנית

אוכלוסיית היעד של התוכנית, כפי שהוגדרה במודל התוכנית וכפי שהיא משתקפת בנתונים לעיל, כוללת משפחות שהמחלקות לשירותים חברתיים זיהו כמשפחות שבהן להורים יש קשיים משמעותיים בתפקודם כהורים וכמבוגרים, ולכן ילדיהם, בני 6-18, נמצאים במצבי סיכון גבוהים במישורים הפיזי, הרגשי-התפתחותי והחברתי. המרואיינים הצביעו על כמה מאפיינים בסיסיים המשותפים להורים המתאימים לתוכנית ושהשתתפו בתוכנית. מאפיין בסיסי שהיה משותף למשפחות רבות הוא עוני ואף עוני חמור.

הוא עזב אותי לבד עם ארבע קטנים. פשוט הוא לקח את הרגליים והלך. לא מצאתי דירה, לא היה לי מה לאכול, איפה אני אמצא דירה שאין לי מה לאכול? איפה אני אשכיר בכלל דירה? מי יקבל אותי? יעיפו אותי מהדירה מכל המדרגות. זה היה מטורף, זה היה מטורף, ממש כאילו הייתי מסתובבת ברחוב, הייתי הולכת לכל מיני עמותות, מתקשרת, אומרת אם אתם יכולים לעזור לי במטרנות, בטיטולים, אין לי מה לאכול. זה היה פשוט ככה. הגעתי למצב שאין לי מה לאכול זהו, כאילו אני בעוני, אני ממש בקו העוני. ממה אני אממן אותם? מהאוויר? אין לי, זה היה לי כואב מאוד" (אימא)

אנשי המקצוע שרואיינו תיארו כיצד חוויות הילדות הקשות של ההורים מקרינות על חיי ההורים גם בבגרותם. חלק מן ההורים מתוארים כסובלים מתסמינים פוסט-טראומטיים שהשפיעו על עיצוב אישיותם, על הקשר שלהם עם ילדיהם ועל התפקוד ההורי הכולל. מרואיינים רבים סברו כי המשפחות המתאימות להשתתפות בתוכנית הן "משפחות בקצה הרצף ולא משפחות בקצה הרצף".

” צריך לעשות הערכה לאיזה משפחות זה כן מתאים ואיזה לא. לא למשפחות קצה קצה כי אז את רק מגרדת משהו וזה לא באמת לתת הזדמנות. בראייה שלי הייתי נותנת למשפחות שיש להם יותר סיכוי. שאת נותנת להם את העזרה והם יודעים לקחת אותה. ואז אני לא מאבדת זמן על חיזור וזמן על להסביר להם על מה ואיפה האחריות שלהם לזו. למשפחות שיש להן יכולת הפנמה ולשנות את הדברים כי אין לנו את הזמן לזה וזה המון משאבים” (רפרנטית)

המרואיינים סברו כי קשה מאוד לנבא מראש מי הן המשפחות המתאימות ביותר, אולם בדבריהם עלו הקריטריונים הבסיסיים של המוטיבציה של המשפחות לשינוי ויכולתן להיעזר.

הודגש כי התוכנית אינטנסיבית מאוד ודורשת התגייסות רבה, יכולת לתת אמון באנשי המקצוע וכוחות להתמודד עם דרישות לשיתוף פעולה במגוון מישורי חיים בו-זמנית. ואולם מדיווח המרואיינים עולה כי נוכח נסיבות חייהם הקשות של ההורים, חלקם התאפיינו בקושי לתת אמון ובקושי להיעזר ולהשתנות. משפחות כאלו יפיקו תועלת נמוכה יותר מן התוכנית.

” יש לי משפחה מאוד מאוד קשה שאחד הילדים לא מבקר בבית הספר, יש להם שמונה ילדים. חצי מהם לא מבקרים בבית הספר, יש להם בעיה של היגינה וניקיון וכל הזמן מנסים לעזור להם. מביאים מלווה לתוך הבית מנסים לעזור להם. כל הזמן מגיעים לאותה נקודה. לאותה התדרדרות, לאותה גרסיה שבאמת את מרגישה: מה אפשר לעשות? יש משפחות שמסרבות למשל להכניס מלווה. יש משפחות שאת מכניסה מלווה וכל הזמן בעליות וירידות ואת לא מגיעה למצב של התייצבות מסוימת אחרי כל המאמץ שאת עושה” (עובדת סוציאלית)

” זה פשוט קשה לה. היא מותשת מלהתמודד עם שלוש בנות שכל אחת יש לה סיפור וגם פתאום בגן, הילדה מושעית הרבה פעמים, כי היא מרביצה. אין לה כוחות להתמודד עם זה. כאילו מעייף אותה להתמודד עם זה. רוצה שקט, היא אומרת 'גדול עליי הדברים האלה, קחו אותם'. היא לא אומרת את המילים האלה של 'קחו אותם לפנימיה'. היא שולחת לי הודעה קולית בווטסאפ, כשהבנות שומעות, 'אני רוצה שתיקחי את הבנות לפנימיה, זה כבר לא יכול להיות', כדי לאיים עליהם. כאילו איזה מקום מתוסכל שלה, של תשמעי אני לא יכולה” (עובדת סוציאלית)

שאלת המוטיבציה לשינוי והיכולת לקבל עזרה נבחנה גם בסקר בקרב 100 אנשי מקצוע ברשויות שהשתתפו בתוכנית. לפי הערכתם של אנשי המקצוע רק בקרב 67% מן המשפחות שנבחרו לתוכנית יש להורים מוטיבציה לשינוי במידה רבה ורבה מאוד; בקרב 55% מן המשפחות להורים ישנה נכונות לקשר טיפולי אינטנסיבי ומעמיק; ובקרב 43% מן המשפחות להורים הייתה יכולת שינוי והפנמה של הטיפול והעזרה שניתנו.

3.1.3 דרכי העבודה בתוכנית ברוח הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת עוני

בחלק זה נתאר את תפיסותיהם של המרואיינים על דרכי העבודה הייחודיות לתוכנית, המאפיינות את הפרקטיקה של עבודה סוציאלית מודעת עוני: העסקתו של עו"ס ייעודי לתוכנית, עם עומס עבודה מוגבל וזמינות גבוהה למשפחות ושימוש בסל מענים גמיש. הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת עוני פותחה על ידי פרופ' מיכל קרומר-נבו (2019) וכוללת ארבעה עקרונות: העיקרון הראשון רואה בעוני הפרה של זכויות אדם בשלוש רמות של הקיום האנושי, מכיוון שהוא כולל מחסור חומרי, מחסור בהון חברתי ומחסור בהון סימבולי. העיקרון השני – ידע מתוך קרבה – רואה בידע המקצועי של אנשים המטפלים בעניינים של אנשים החיים בעוני ידע חלקי וממוקם. לפי תפיסה זו, הכרה בידע של אנשים החיים בעוני תתפתח רק במצב של קרבה בין עובדים סוציאליים למשתמשי השירותים. העיקרון השלישי אומר שעל עובדים סוציאליים לפתח סולידריות עם משתמשי השירותים ולהתייבץ לצידם במאבקם בעוני. על פי עיקרון זה תפקידם של העובדים הסוציאליים הוא לשמש כנציגיהם של משתמשי השירותים בחברה, להגביר את קולם ולקדם בכך את הצדק החברתי. העיקרון הרביעי כולל מערך של פרקטיקות המשלבות פעולות מקצועיות משני סוגים: כאלה המכוונות לחלוקה מחדש, כלומר פעולות ישירות כדי לחולל שינוי מערכתי במצב העוני; וכאלה המכוונות להכרה באנשים בעוני, כלומר פעולות פרטניות שעניינן בניית יחסים קרובים וסולידריות עמוקה בין עובדים סוציאליים למשתמשי הפרקטיקה של עבודה סוציאלית מודעת עוני (Lister, 2004). הפרקטיקה של עבודה סוציאלית מודעת עוני מבקשת לתת מענה משולב לשלוש רמות העוני – מחסור חומרי, מחסור בהון חברתי ומחסור בהון סימבולי. היא עושה זאת במגוון דרכים, בהן: שימוש בסל מענים גמיש; הרחבת ההזדמנויות החברתיות הפתוחות לכניהם באמצעות מיצוי זכויות אקטיבי; ותיאום בין שירותים.

תפקיד העו"ס בתוכנית והקשר של המשפחות עימו

מאפייני התפקיד של עו"ס המשפחות בתוכנית הם ייחודיים ומותאמים לפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת עוני (קרומר-נבו, 2019). במסגרת התוכנית מועסק עו"ס ייעודי בכל מחלקה במשרה מלאה, והוא אחראי לליווי של 13 משפחות. מדובר בעומס עבודה נמוך הרבה יותר מעומס העבודה של עו"ס המשפחה במחלקות לשירותים חברתיים, המלווה 80 עד-120 משפחות. מצב זה מאפשר לעו"סים בתוכנית להיות בקשר אינטנסיבי עם המשפחות, קשר המתאפיין בזמינות ובנגישות.

מסקר אנשי מקצוע שנערך בקרב העו"סים בתוכנית (8) ובקרב העו"סים של משפחות או עו"ס לחוק נוער שטיפלו במשפחות בקבוצת הביקורת (70) עלה כי שיעור גבוה יותר מן העו"סים בתוכנית מדווחים כי הם מסוגלים במידה רבה ורבה מאוד: להקדיש זמן למשפחות (88% לעומת 37% בהתאמה, $p<0.05$); להקצות משאבים (כסף וזמן) למשפחות (75% לעומת 29% בהתאמה, $p<0.05$); להיות בקשר עם המשפחה כך שיוכלו לדעת מה קורה עם הילדים (88% לעומת 49% בהתאמה, $p<0.05$); ולתת את מספר הטלפון הנייד שלהם למשפחות (88% לעומת 18% בהתאמה, $p<0.05$).

המרוויינים שיבחו במיוחד את האפשרות לקשר קרוב בין עו"ס התוכנית ובין המשפחות.

” קודם כל התחברתי לעו"ס שלי בתוכנית בצורה שלא התחברתי באמת לאף עובדת סוציאלית שהייתה פה קודם. כאילו זה דבר נדיר, זה בן אדם שבא לביקורי בית גם כשלא צריך. ..אני מתקשרת כמעט יום יום שזה כבר מטורף, כן? זה אובססיה. ואם הוא לא יכול לענות הוא אומר לי 'אני כרגע בפגישה, אני כבר חוזר אליך'. והוא חוזר, הוא פשוט חוזר בלי לחשוב בכלל, אני אפילו לא צריכה להגיד לו 'תחזור אליי'. לא כמו העו"סית הקודמת שלי שהייתי מתקשרת אליה הייתה פשוט מתעלמת, נעלמת. [...] זה דבר שתקשיבי, לא כל עובד סוציאלי יבוא לכל איזה פגישה, לכל איזה חור אפשרי, כן? ויהיה שותף שמה מעל ומעבר" (אימא)

” כאילו אני זוכרת שבהתחלה, כשיכולתי ללכת לביקור בית של שעה פלוס, אז אמרתי לעצמי 'וואו, זה מותרות זה'. איך אני פתאום באה וממש משוחחת עם אנשים ומשחקת עם ילדים בבית, וזה לא משהו שאני יכולה בדרך כלל כשאני באטרף של משימות ולראות את המשפחות ולהכיר אותם מקרוב, זו חוויה אדירה. זה פשוט עניין של קשר אחר, של טיפול אחר, של חשיבה אחרת [...] וזו חוויה אחרת לגמרי" (עובדת סוציאלית)

מרכיבי תפקידו של עו"ס התוכנית בתהליך ליווי המשפחות

במסגרת תפקידו, נפגש עו"ס התוכנית עם ההורים בביתם, מכיר מקרוב את התפקוד היום-יומי של כל בני המשפחה במישורים השונים וכן את מערכות היחסים במשפחה. נוסף על כך, בהתאם לעקרונות הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת עוני, הוא מתלווה אל בני המשפחה לשירותים שונים בתהליכים של מיצוי זכויות, סנגור, תיווך וחיבור אל השירותים (שירותי בריאות, שירותי גמילה מהתמכרויות, שירותי בריאות הנפש, שירותי תעסוקה), והוא זמין כל היממה לסיוע בעיתות חירום.

” הוא עוזר לי לסדר את הארנונה, הוא עוזר לי לסדר חשמל, הוא מתקשר בקשר לילדים. הוא מתקשר על ידי לארנונה, לפה, לשם, הוא מדבר עם כל אחד בטלפון לסגור את החשבונות. הוא מתקשר: 'מה עם ההנחה של הארנונה? למה היא לא קיבלה את ההנחה? זה לא תקין, שלחנו לכם 20 פעם טפסים'. הוא דואג לבן שלי שנמצא כרגע בפנימייה. הוא עוזר לי לאן לקחת אותו, לאיפה להפנות אותו. הוא מציל אותי, הוא נותן לי כוחות להמשיך להתקדם הלאה" (אימא)

ההורים שרואיינו תיארו שביעות רצון רבה מן הקשר האינטנסיבי והגמיש עם עו"ס התוכנית. בהתאם למצב הרצוי לפי הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת עוני, כך גם בפועל הקשר ביניהם תואר כחם, קרוב ותומך במיוחד.

” לפני התוכנית היו לי מצבים שנשברתי, היו לי מצבים שהתפרקתי, אני לא הייתי יכולה לקום מהמיטה כי אמרתי 'מה? למי אני אספר? מי יעזור לי? מי יבין אותי?' אף פעם לא חשבתי. אף פעם אני לא ידעתי מה זה קצת מישהו שמתלווה אליי, מישהו שנותן לי כתף [...] ופה באמת קיבלתי עוד גב. יש לי מישהו כזה כמו אבא ואימא, באמת. כל הזמן אני מקבלת פידבקים וחיזוקים וקשה לי אני משתפת אותו. זה דבר שהוא לא מובן מאליו, באמת" (אימא)

לתמיכה מצד העו"ס יוחסה חשיבות רבה להצלחת המשפחות בתוכנית.

” המשאב העיקרי הוא העובד הסוציאלי. העובדה שהוא לכאורה אמור להיות יותר פנוי ולהגיע לכל משפחה, 1 ל-13, ואם את באמת טוטאלית במקום הזה ומפנה את עצמך לטובת העניין עם המשפחה אז את שומעת בוועדות שציינו (המשפחות) כמה היא הייתה זמינה להם, וכמה היא הייתה כתובת. בעיקר הזמינות שלה שהייתה שם וקידמה וסייעה להם והם היו נוכחים. מישהו ראה אותם סוף סוף. זה היה מאוד מאוד מורגש במקרי ההצלחה” (רפרנטית)

הקשר עם עו"ס התוכנית מתאפיין ביותר אמון, חום וקרבה לעומת הקשר עם עו"ס המשפחות במחלקה ההורים שרואיינו סיפרו כי הקשר שנרקם בינם ובין עו"ס התוכנית שונה במהותו מקשרים קודמים שהיו להם עם עו"סים במחלקות לשירותים חברתיים. הם חוו את העו"סים שטיפלו בהם בעבר כמי שלא מבינים את נסיבות חייהם, וכמי שפועלים בגישה שרירותית כלפיהם. לעומת זאת, עו"ס התוכנית נתפסו על ידי כל ההורים שרואיינו כמי שפועלים בגישה שונה שהיא אישית, חמה, אמפתית ותומכת. ולכן הם הרגישו כי ניתן לבטוח בהם.

” תראי, קודם כל זה הגישה שלה שונה. כי מי שמכיר את הרווחה... יגידו לי את הוזה. אין דברים כאלה. הם לא עוזרים הם לא תומכים. הם יודעים לקחת ילדים מהבית. זה מה שהם יודעים לעשות. היה חסר להם צד אחר. לראות את הדברים מנקודת מבט שונה [...]. והם (היום) מקבלים כל אחד איך שהוא. כאילו... נגיד הילד הלך אמר 'אבא הפליק לי', אז לא עושים עכשיו סיפור אלא פתאום הם אומרים לאבא 'רגע, עכשיו עצור. מה הביא אותך לשם?'. זה דברים שהם לא אמרו... שנים! לאט לאט... כאילו, לא מכל דבר, ישר סוגרים אותך... נותנים לך הזדמנות לתקן” (אימא)

באופן דומה, גם העו"סים בתוכנית סיפרו שהם פועלים מתוך גישה שונה.

” הקשר עם המטופל זה הדבר שאני מתלהבת ממנו בתפיסה של התוכנית [...]. העובדים הסוציאליים במחלקה עשו את העבודה שלהם בצורה של לסמן וי ולעשות משימות וככה המטופלים היו נכנסים לחדר ולא היו נוגעים בליבם. היו מסיימים מהר שיחות. לא שיחות טיפוליות ולא הייתה נגיעה אמיתית בקשיים ונגיעה לעומק בקשיים של המטופל. הרגשתי שאני עושה את הדברים אחרת. שאני ממש קרובה למטופלים, מאוד מבינה את המצוקות שלהם, מאוד יכולה להיות בנעליים שלהם. להקשיב, אפילו לצרכים הקטנים או בדברים הקטנים שהם מעלים” (רפרנטית)

בהמשך לכך, מסקר אנשי מקצוע שנערך בקרב העו"סים בתוכנית ובקרב העו"סים/עו"ס לחוק נוער שטיפלו במשפחות הביקורת עלה כי שיעור גבוה יותר מן העו"סים בתוכנית חשים במידה רבה ובמידה רבה מאוד כי המשפחות מביעות אמון בהם (100% לעומת 58% מעו"ס של המשפחות בקבוצת הביקורת, $p < 0.05$), ושיעור כפול מדווח כי הם זוכים לשיתוף פעולה במידה רבה ובמידה רבה מאוד מצד המשפחות (100% לעומת 51% בהתאמה, $p < 0.05$).

תפקיד העו"ס בתוכנית נחוזה בתור תפקיד קשה יותר ומתגמל פחות מתפקיד עו"ס המשפחה במחלקה לצד היתרונות הרבים שצוינו בנוגע לתפקיד עו"ס התוכנית ולעובדה שהוא מלווה הרבה פחות משפחות מעו"ס המשפחה במחלקות, מדברי העו"סים עלה כי מדובר בתפקיד קשה ובמובנים מסוימים אף קשה יותר מן התפקיד של עו"ס המשפחה במחלקות. נטען על ידם כי המחויבות שלהם למגוון רחב מאוד של משימות, ההיכרות האישית והמחויבות האישית לכל משפחה, לצד הזמינות בכל שעות היממה, מטילים עליהם עומס רגשי רב.

” התפקיד הוא.. איך אני אתמצת את זה. הוא כוללני מדי בעיניי. המפקחת אמרה לי: 'מה? אבל היה לך 80 תיקים לפני כן'. ואני אמרתי 'כן, אבל העשר האלה הרבה יותר קשים מה-80'. יש לי אומנם 10 תיקים, אבל יש לי 43 ילדים, שאני מכירה כל אחד בשם, והבעיות והקשיים שלו... וגם רוחב היריעה של מה שאנחנו מטפלים בו הוא כאילו אינסופי. משהו שאי אפשר להכיל. התפקיד הוא נורא רחב" (עובדת סוציאלית)

” האינטנסיביות היא מצד אחד מה שמחזיק את הקשר ומצד שני זה גם מה שקצת שוחק. בגדול אי אפשר להשאיר את העבודה הזאת במשרד וללכת הביתה עם דף נקי. אלה משפחות עם הרבה קשיים. זה לא פשוט מבחינה רגשית. זה משפחות לא קלות. אי אפשר להתעלם מזה, ולעשות את ההפרדה הזאת. זה לא פשוט" (עובדת סוציאלית)

קושי נוסף שעליו הצביעו העו"סים נוגע לתנאי ההעסקה של עו"ס המשפחה בתוכנית. מדובר בשכר נמוך ובתנאי עבודה לא קלים, ולכן מצליחים לגייס רק עו"סים צעירים לתוכנית.

” העובדים מאוד חדשים. לא מצליחים להחזיק את המקרים כמו עובדים ותיקים. נורא קשה לגייס עובדים, בעיקר בהרחבה, וזה מכה של המחלקות. ותשמעי, עובדים צעירים מאוד תלתיים. ולצעירים אין יכולת לשאת את הדברים שנייה לבד. צריך עובדים עם ניסיון 8-10 שנים שכבר עבד במחלקה אבל אנחנו מקבלים עובדים שהשנייה סיימו באוניברסיטה וצריכים להחזיק את המקרים הכי הכי קשים" (איש מקצוע במטה התוכנית)

עוד נטען כי העו"סים בתוכנית לא מקבלים תגמול הולם על סוגי המשימות שלהם הם נדרשים ועל תפקידם המורכב, ונאמר כי מצב זה הוא מתסכל בעבורם.

” זה גם חלק מהתסכול. שהמטפלת של האימא במשפחה שאני עובדת איתה מקבלת 250 שקל לפגישה, ואני יושבת איתם פעם בשבוע ועושה עבודה יותר קשה ממנה ומקבלת... כן, זה חלק מהתסכול בתפקיד... א' אני לא מקבלת יותר מעו"סית רגילה. ב' אני לא מקבלת שעות נוספות. ג' אני זמינה 24/7 ולא מקבלת כוננות" (עובדת סוציאלית)

חיזוק לממצאים אלה עלה בסקר אנשי מקצוע. אף לא אחד מעובדי התוכנית (8) ציין כי הוא חש מתוגמל במידה רבה או רבה מאוד על תפקידו, ורק 13% ציינו שהם מרוצים במידה רבה או רבה מאוד מעומס העבודה המוטל עליהם.

הקושי של המשפחות עם תחלופת העו"סים בתוכנית ייתכן כי התסכול שחווים העו"סים בתוכנית מריבוי התפקידים המוטל עליהם ומן העומס הרגשי, לצד התחושה כי התגמול אינו הולם, הם אלה המסבירים את התחלופה שלהם בתוכנית.

” עובדת אחת עזבה בגלל הקושי של התוכנית. עוד אחת חזרה מחופשת לידה אבל עזבה כי הקושי גדול מדי עם תינוק. איומים של עזיבה יש כל הזמן. מתחת לפני השטח ברור שזה התוכנית. יש טראומטיזציה משנית” (איש מקצוע במטה התוכנית)

ההורים שרואיינו במחקר תיארו את תחלופת העו"סים כאחד הקשיים המרכזיים שהם חוו בתוכנית. הם סיפרו כי לקח להם זמן רב לבטוח בעו"ס התוכנית, להיפתח אליו ולשתף איתו פעולה. הפרידה ממנו נחוותה כאובדן והם התקשו שוב לתת אמון ולהיפתח בפני עו"ס חדש, כמו גם לפעול ליצירת שינויים במישורי החיים השונים באותה מסירות ובאותו הקצב שבהם פעלו לפני חילופי העו"סים.

” מבחינתנו העובדת סוציאלית שלנו עזבה. אם יש לי בעיה למי אני אתקשר? למי שמחליפה אותה? שלא מכירה אותי, שלא יודעת מי אני?! מה אני אתקשר אליה בשבע בערב, יש לי בלאגן אני עצבני אני לא יודע מה לעשות? מה אני יודע אם זה מעניין אותה?!” (אב)

מדברים אלה עולה שוב המרכזיות שמייחסים ההורים לקשר החם, האינטנסיבי והתומך שקיבלו מעו"ס המשפחה בתוכנית, וההתייחסות אליו כגורם מרכזי המשפיע על הצלחתם בתוכנית.

סוגי המענים שניתנו בתוכנית

בלוח 5 מוצג אחוז המשפחות שקיבלו מענים מסוגים שונים בקבוצת הניסוי ובקבוצת הביקורת בתקופת המחקר. יותר משפחות בקבוצת הניסוי קיבלו מגוון של מענים המיועדים להורים, למשפחה ולילדים. לפירוט המענים שנתנו ראו **נספח ב**.

לוח 5: סוגי מענים שקיבלו משפחות בקבוצת הניסוי ובקבוצת הביקורת (באחוזים)

סוג המענה	ניסוי [^] (N=98)	בקרה ^{^^} (N=81)
מענים המיועדים להורים***	85	53
מענים המיועדים לילדים**	98	88
מענים המיועדים למשפחות***	93	69

p<0.001*** p<0.01**

[^]בנוגע ל-9 משפחות לא צוין אילו מענים קיבלו

^{^^}בנוגע ל-13 משפחות בקבוצת הביקורת לא צוין אילו מענים קיבלו

תפיסות על מתן סל מענים גמיש

לפי הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת עוני, ההיבטים החומריים והרגשיים של החיים כרוכים זה בזה ללא הפרדה. לכן, הטיפול באנשים החיים בעוני דורש לעסוק בשני העולמות – החומרי והרגשי – במשולב. לשם כך העובד הסוציאלי זקוק בראש ובראשונה ללגיטימציה להתייחס לצרכים החומריים של האנשים שבהם הוא מטפל, ובהמשך גם לסל מענים גמיש (קרומר-נבו, 2019).

בהתאם לתפיסה זו, התוכנית העניקה לכל משפחה סל מענים גמיש: 40,000 ₪ לשנה למשפחה, סך הכול 80,000 ₪ לשנתיים (כאמור, במהלך יישום התוכנית במחלקות עודכן תקציב הסל הגמיש למשפחה ל-35,000 ₪ בשנה, 70,000 לשנתיים). סל זה הוא תקציב תוספתי שמטרתו לסייע בהסרת גורמי הסיכון במשפחה ולשפר את תחומי התפקוד השונים באופן המותאם לצרכיה הייחודיים. דרך עבודה זו ברוח הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת עוני תוארה כייחודית ושונה מדרכי העבודה הרגילות במחלקות לשירותים חברתיים.

מן הראיונות וגם מסקר אנשי המקצוע עולה כי המענים שניתנו רבים יותר, מגוונים יותר ונותנים מענים לצורכי כלל בני המשפחה יותר מן המענים שסופקו על ידי שירותי הרווחה לפני הכניסה לתוכנית. למשל, נאמר כי ניתן סיוע כלכלי למילוי הצרכים הבסיסיים ולצורכי הציווד הביתי הבסיסי, כמו למשל לצביעת הבית, לריהוט ולמוצרי חשמל ביתיים (תנור, מקרר, מזגן, מחשב). בראיונות עימם ההורים הכירו תודה על הסיוע החומרי שקיבלו.

” כשהתחילה התוכנית הרגשתי שפשוט נהיה לי אוויר לנשימה, אוויר לנשימה, פשוט ככה. כי פתאום נהיה עזרה פה, פתאום נהיה עזרה שם, פתאום בגנים, פתאום נהיה עזרה בקייטנות, פתאום את קונה מכונת כביסה. כאילו יש דברים, פתאום התחיל ביטחון תזונתי, שזה הארגזים וכל העניינים האלה. פתאום התחלנו לקבל ארגזים הביתה, דברים. את לא מבינה כמה זה עוזר. אתה מתחיל להרגיש בן אדם. באמת. כל הארגזים ותפוחי אדמה וגזר ו- זה מטורף בעיניי, זה עוזר לבן אדם שבאמת כמוני לא יכול לקנות את כל הדברים האלה כי אין לו. המשכורת שלו עלובת נפש החיים” (אימא)

חלק מן המרואיינים שיבחו את הגישה המכבדת של העו"ס שנתן הרגשה שהסיוע הכלכלי הוא לגיטימי וכי המשפחה זכאית לקבלו. מלבד מימון הצרכים הבסיסיים למשפחות ניתן להורים סיוע גם ברכישת מיומנויות כגון נהיגה ושחייה. על פי שיקול הדעת של העו"סים בתוכנית ניתנו למשפחות גם מענים יצירתיים לצרכים אינדיווידואליים וייחודיים, שאינם ניתנים בדרך כלל על ידי שירותי הרווחה.

” לדוגמה הייתה אישה שאנחנו לקחנו אותה למספרה.. אנחנו ממש עבדנו על הטיפול האישי שלה. שהיא תסתובב עם דימוי יותר גבוה. זאת אישה שהייתה מגיעה ומחכה לעובד הסוציאלי שלה לפני התוכנית ולא היית יכולה לעבור אחריה בפרוזדור כי הריח הרע שלה היה ממלא את כל הפרוזדור. היום היא מגיעה עם בגדים יפים, ריח מקובל, הסירה שיער, אפשר לשבת איתה ולנהל איתה שיחה ויש לה שמחה בעיניים שהילדים שלה חזרו אליה. קרה משהו שונה מהשגרה” (עובדת סוציאלית)

קשיים שנוגעים לשימוש בסל המענים הגמיש
סל המענים הגמיש כולל תקציב ייעודי נפרד בגובה 10,000 ₪ לשנה לסיוע חומרי ותקציב ייעודי נפרד לקבלת טיפול נפשי בגובה 30,000 ₪ לשנה. חלק מן ההורים ביקרו שיטה זו בטענה כי המחסור החומרי לא מאפשר פניות לטיפול הנפשי וכי יש להגדיל את התקציב החומרי על חשבון הטיפול הנפשי.

” אז אני רוצה להגיד לך שאנשים באמת יותר מחפשים את החיזוק בצד החומרי, הבית, יש להם חובות, יש להם קשיים, זה יותר חשוב. אז זה באמת מה שאני אמרתי לעו"ס, שצריך לעשות לגבי זה איזשהו שינוי אם התוכנית תמשיך. לא יכול להיות שיישאר לאנשים תקציבים (לטיפול), כי הם היו שקועים יותר לספר איך בבית, איך הילד, דברים שאין לנו [...] למשל המיטה של הבן שלי כבר 7 שנים באותו מצב, אני לא יכולה לחשוב על דברים כאלה. אז אני אנצל את העזרה הטיפולית במקום לדאוג לדברים שהם חשובים לנו לבית? אם יש לי חוב בחשמל זה יותר חשוב” (אימא)

ביקורת נוספת נשמעה בנוגע לקשיים הבריוקרטיים שהיו במהלך התוכנית בניהול התקציב הגמיש.

” כל הסיפור של המערכת הממוחשבת גמרה אותם (את עובדות התוכנית). הן מאיימות לעזוב ומאיימות לשבות בעיר בגלל המערכת הזאת. ...מערכת היא כזאת שדורשת מהעובד בערך 30%-25% מהמשרה שלו להיות מנהל חשבונות. זה פוגע חד משמעית במשפחות” (אשת מקצוע בתוכנית)

דרכי עבודה נוספות הייחודיות לתוכנית
המרואיינים תיארו דרכי עבודה נוספות הייחודיות לתוכנית ותורמות לשיפור מערכת היחסים במשפחה וליצירת עורף משפחתי חזק יותר לאורך זמן:

- **עבודה על שילובם של ילדים בפנימיות בהסכמת ההורים:** המרואיינים סיפרו כי בדרכי העבודה הרגילות של המחלקות אין לעו"ס המשפחה די זמן לעבוד עם המשפחות לעומק ולאורך זמן, ולבנות איתן יחסי אמון וקרבה. לכן, במצבי המשבר ההחלטה המתקבלת בשירותי הרווחה על הוצאת הילדים מן הבית נחווית על ידי ההורים לעיתים קרובות כשרירותית, והיא גוררת אחריה תגובה מתגוננת, עוינת ואף תוקפנית מצד ההורים. כך קורה שבמקרים רבים הוצאתם של הילדים נעשית תוך התנגדות של ההורים ובצו בית המשפט. במסגרת התוכנית, לעומת זאת, יחסי האמון והקרבה בין עו"ס התוכנית למשפחה משפיעים על כך שבמקרים רבים שילובם של הילדים בפנימיות נעשה תוך הבנה עמוקה של ההורים כי יהיה זה לטובת ילדיהם ולעיתים אף לטובת המשפחה כולה, ולכן הם נותנים את הסכמתם לכך ואף את ברכת הדרך לילדיהם. המרואיינים הגדירו את שילובם של ילדים בפנימיות בהסכמת ההורים כהישג של התוכנית מכיוון שהיא מקלה על הילדים בהשתלבותם בפנימייה ומאפשרת להם פניות לתהליכים של התפתחות מיטיבה. נוסף על כך, הסכמת ההורים ומתן ברכת הדרך מסייעים בטווח הארוך לחיזוק הקשר בין הילדים להוריהם.
- **שיתוף פעולה הדוק בין עו"ס התוכנית לעו"ס הפנימייה:** נטען כי דרכי העבודה הרגילות במחלקות מתאפיינות בנתק מסוים בין העו"ס המלווה את ההורים ובין העו"ס המלווה את הילדים, נתק שעלולות להיות לו השפעות שליליות גם על מערכות

היחסים במשפחה. לעומת זאת, במסגרת התוכנית העבודה של העו"סים מתבצעת בשותפות הדוקה עם עו"ס הפנימייה, דבר המסייע לקידום מערכות היחסים במשפחה. המרואיינים סיפרו כי העו"סים פועלים בשיתוף פעולה כדי לסייע לילד בהסתגלותו לפנימייה; כדי לסייע בתהליך שיקום התפקוד ההורי באופן שמתאם לצורכי הילד; וכדי לחזק את הקשר בין הילד להוריו במהלך שהותו בפנימייה, באופן המאפשר שימור מערכות יחסים מיטיבות במשפחה לאורך זמן

” היה קשר יחסית קרוב. יחסית לרווחה מהקרובים יותר. תראי יש מקרים, שמשגרים לפנימייה ונזכרים רק לקראת ועדת תכנון טיפול. במקרה הזה, זה לא היה ככה. היא גם התעניינה, כל דבר... שנה שעברה כשהיה יותר קשה היא באה לכגישות. גם כשההורים היו באים היא הייתה באה. הרבה פעמים ההורים היו מקשיבים לה וזה נתן לנו עזרה בתיווך כפנימייה. הקשר איתה היה משמעותי מאוד...” (עו"ס פנימייה)

3.1.4 תפיסות על משך הזמן הרצוי להשתתפות בתוכנית ועל תהליך היציאה מן התוכנית

בדברי ההורים ואנשי המקצוע עלתה כחוט השני הטענה כי משך הזמן להשתתפות המשפחות בתוכנית (שנתיים) איננו מספיק. ראשית, נאמר כי דרוש זמן רב עד לרכישת האמון של המשפחות. ההורים סיפרו כי תחילת השתתפותם בתוכנית התאפיינה על פי רוב בתחושות של חשש, בושה ואפילו איום. לעיתים זה נבע מחוויות קודמות שחוו בקשר עם שירותי הרווחה, שההורות שלהם נמצאת במבחן, או בשל ניסיונות קודמים שהיו להם לקבל סיוע ממחלקות הרווחה שלא נענו בשל מחסור במענים מתאימים, ובשל זמינות שירותים נמוכה. חוויות אלה שנצרכו בתודעתם השפיעו על הקושי שלהם לשתף פעולה, ונדרש פרק זמן לא מבוטל לגייסם למעורבות מלאה לתוכנית.

במשך הזמן המשפחות התקדמו בתוכנית והשיגו הישגים מסוגים שונים. עם זאת, חלק מן ההורים שרואיינו סברו כי השיפור שחל אצלם בהתנהלות המשפחתית הכוללת עדיין לא מספיק עמוק ויציב וכי כדי להשיג שינוי איכותי יותר רצוי היה שישתתפו בתוכנית זמן רב יותר.

” היינו בתוכנית שנתיים, הלוואי שהתוכנית הייתה נמשכת עוד שנה. אם היו ממשיכים איתנו עוד שנה הם היו עוזרים לנו לצאת לגמרי מהמצב הקשה שהמשפחה הייתה בו. במסגרת התוכנית עלינו על סולם, הגענו למדרגה השלישית מתוך 5 מדרגות. היינו צריכים עוד קצת זמן כדי לסיים את הסולם, וההרגשה היא שהגענו עד האמצע ולא סיימנו, חבל” (אימא)

” בשביל להציב מטרות ובאמת לסיים אותם צריך קצת זמן, אם רוצים באמת לעשות כמה מטרות, כי אם זה מטרה אחת וזה אז הצלחתי, הינה היה לנו מטרה לקבל הפטר [חובות] ואני קיבלתי. אבל היו לי עוד כמה דברים בדרך שאני רציתי לעשות. אני לא עשיתי אותם. עכשיו אני יודעת שלא יהיה לי את התוכנית אז אני לא יכולה לקבל שום עזרה, לא יהיה לי עזרה, זה יישאר ככה תקוע. את מבינה? עד שאני אקבל איזה נס חדש. מאיזה שהוא מקום...” (אימא)

כמו ההורים גם אנשי המקצוע סבורים כי משך התוכנית קצר מדי ואינו מספיק להשגת תוצאות יציבות לאורך זמן.

” אחת הבעיות זה לתחום את זה בשנתיים. הרי אנחנו כל הזמן דוגלים שצריך לעבוד לפי הקצב של המטופל. ויש משפחות שהקצב שלהם איטי ולוקח זמן עד שיפול האסימון. ואנחנו צריכים לעבוד על הצרכים החומריים קודם כל ואז יהיה אפשר לעבוד על הדברים הטיפוליים. ויש משפחות שהחלק הראשון לוקח שנה ויותר. אז צריך לתחום את זה בשלוש שנים או יותר” (רפרנטית)

מסקר בקרב 100 אנשי מקצוע במחלקות עלה כי להערכת 65% מהם שנתיים אינן מספיקות להשגת תוצאות התוכנית הרצויות. 100% מעובדי התוכנית העריכו שהתוכנית אינה ארוכה מספיק לעומת 54% מן העובדים עם המשפחות בקבוצת הביקורת וההבדלים מובהקים סטטיסטית ($P < 0.001$). 60% מכלל אנשי המקצוע שהעריכו כי התוכנית אינה ארוכה מספיק, סברו שהיא אמורה להימשך שלוש שנים.

הרצון של המשפחות להשתתף בתוכנית זמן ממושך יותר נבע בין השאר גם מן החשש להיפרד מן העו"ס, שהפך במרוצת הזמן לדמות משמעותית ואף מרכזית בחייהם ולכתובת העיקרית בעבורם לקבלת סיוע ועזרה מכל סוג שהוא. במיוחד הובע חשש מחזרה אל הטיפול הרגיל של שירותי הרווחה.

” כי עוד פעם. כי זה סוג של להיפרד [עו"ס התוכנית].. ואז לקבל עוד עובדת סוציאלית חדשה, שאומנם תקרא את כל התיק שלנו מחדש אבל זה יהיה ככה [שמה יד מעל הראש], כל מה שאמרתי לך עכשיו ככה בנקודות, אז היא תשמע. אבל זה עכשיו עוד פעם לבוא, ועוד פעם להיפתח ועוד פעם ל... זה קשה. זה טלטלה. כאילו עוד פעם לפגוש ולא יודעת איך היא תגיב לי ומה היא תגיד לי. אולי היא תהיה יותר קשה בסיפור הזה. היא תגיב.. קשה מדי. לא יודעת. קשה...” (אימא)

אנשי המקצוע שרואיינו חיזקו בדבריהם תפיסה זו ואמרו כי אכן המחלקות לא ערוכות לתת למשפחות מענה אינטנסיבי דומה לזה שקיבלו במהלך השתתפותן בתוכנית, וכי מצב זה עלול להביא לנסיגה מהירה בתפקוד המשפחתי הכולל.

3.1.5 שביעות הרצון מן התוכנית

כל המרואיינים שרואיינו היו שבעי רצון מן התוכנית. הם הכירו תודה על ההזדמנות שהייתה להם להשתתף בה, וחלקם אף התייחסו אליה כאל "זכייה בפיס". רבים סיפרו שהם ממליצים לחבריהם ולקרובי משפחתם להשתתף בתוכנית וכי הם מקווים שתופץ לכל הארץ.

” הלוואי ושירותי הרווחה היו כמו התוכנית הזאת ונותנים את כל הדברים האלה למשפחות הנזקקות. סיפרתי לאחיות שלי על התוכנית והן לא האמינו שנותנים את כל השירותים והכסף הזה” (אימא)

” כאילו אני לא רוצה לעזוב את התוכנית, זה לא רק בגלל העזרה הכלכלית, זה הבן אדם, זה פה, זה הנשמה, זה הלב, זה ההקשבה, זה ההבנה, זה לא רק העזרה. העזרה זה בסדר, זה דבר אחד. ההבנה והלב הטוב והאזנה והלהגיע עד אליך ו- זה מדהים, זה מדהים, לא ראיתי דבר כזה, אמיתי ביותר. אני הייתי פה כמה שנים ברווחה ואף פעם לא ראיתי דבר כזה בחיים שלי” (אימא)

במיוחד צוינה לטובה הגישה החיובית והמיטיבה של התוכנית שהיא שונה במהותה מן הטיפול הרגיל במחלקה.

” ובאמת זה בטון אחר ובאור אחר. וזה לא רק באור אחר... שהם רואים. זה בכלל באור. כי מבחינתי רווחה זה חושך. אני אומרת שבהתחלה נכנסתי (לתוכנית) עם סימני שאלה ענקיים. כן לדבר? לא לדבר? כן להגיד? לא להגיד? ועצם זה שבכלל נתתי מסלול לשתף, וקיבלתי מענה... שהוא אמיתי... ואחר. זה בכלל לא מובן מאליו!“ (אימא)

3.2 תוצאות ברמת הארגון

אחת המטרות של התוכנית הייתה לגרום לשינוי בעבודת המחלקות לשירותים חברתיים כך שתפיסת התוכנית ועקרונות ההתערבות המובילים בה יהפכו לתפיסה המובילה את עבודת העובדים הסוציאליים המטפלים במשפחות במחלקות שבהן היא הופעלה. מפעילי התוכנית עשו מאמצים כדי להטמיע את התפיסה של התוכנית בקרב עובדי המחלקות. בסקר אנשי המקצוע שנערך בקרב 100 עובדי המחלקה המטפלים במשפחות, דיווחו 43% מעובדי המחלקה שאינם עובדי התוכנית כי השתתפו בהכשרה הנוגעת לתוכנית לפני כניסתה לתוכנית או במהלכה.

עם זאת, מן הראיונות עולה כי התפיסה ואופן העבודה לא חלחלו לעבודת העו"סים בכלל המחלקות ונוצרה שונות ביניהן מבחינת השפעת התוכנית על דרכי העבודה בהן. ישנן מחלקות שבהן התפיסה שעליה מושתתת התוכנית השפיעה על העובדים האחרים ועל דרכי העבודה במחלקה, ולעומת זאת, מחלקות שבהן הייתה התנגדות לתוכנית ולעיתים אף התגלעו חילוקי דעות בין עובדים המחזיקים בתפיסת התוכנית ובין העובדים האחרים במחלקה. כך למשל תיאר איש מקצוע במטה התוכנית את ההתנגדות לתוכנית והסיבות לכך.

” עבודה סוציאלית מודעת עוני נתפסת בעיני חלק מהאנשים וביניהם עובדי [חוק] הנוער כתפיסה שנותנת יותר מדי שהות וזמן להורים גם כשהילד נמצא בסכנה. סביב זה יש הרבה מאוד- אי הסכמות זאת תהיה מילה עדינה. הרבה אמוציות גם“

” היה מאוד קשה בהתחלה. העובדות של התוכנית סוללות את הדרך של היטמעות של התפיסה במחלקה. אבל לא כולם קיבלו אותה. זה היה הרבה הקטע של הכסף. מה פתאום כסף? ומחלקים כסף? ואיזה חינוך זה להורים? זה בא מהרבה מאוד כיוונים. עובדים, מדר"צים, מנהלים“

בריאיון עמו, נתן איש מקצוע במטה התוכנית דוגמה לקונפליקט שעלה בין התפיסות המקצועיות של עו"ס התוכנית לאלה של עו"ס לחוק הנוער סביב הטיפול באחד המקרים.

” היה פה מקרה של ילדים בסיכון [...] ואיך שהתחילה התוכנית היה דיווח מהגן שיש סימנים על הילדים. ובאמת הסימנים היו חמורים והוציאו את הילדים. וזה בסדר אף אחד לא מתווכח. ואז עובדת התוכנית מתחילה ליצור קשר עם המשפחה, ואנחנו ממשיכים כמובן את התוכנית כי הילדים האלה יחזרו הביתה. ואז פה נוצרו בינה לבין עו"ס חוק הנוער ויכוחים לגבי השימוש בכסף. העובדת של התוכנית רצתה להשתמש בכסף

לקניית שתי מיטות לילדים. אז עובדת חוק הנוער הזדעזעה מהקנייה של המיטות וראתה את זה כמו פרס לטורור. זה עניין של תפיסה. זה עבודה סוציאלית מודעת עוני. יש כאן פער בתפיסות ובנוגע לשימוש בכסף..."

מסקר אנשי מקצוע עלה כי רק 56% מעובדי המחלקה שאינם עובדי התוכנית עובדים עם המשפחות בהתאם לתפיסת התוכנית ועל פי הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת עוני, זאת לעומת 100% מעובדי התוכנית ($p < 0.05$).

מן הראיונות עלו הסיבות לכך שבחלק מן המחלקות השפעת התוכנית על העובדים האחרים ועל דרכי העבודה במחלקה הייתה מצומצמת למדי:

■ עומס עבודה וריבוי תוכניות במחלקה:

” המחלקות בקריסה. פשוט בקריסה שמתבטאת בעיקר במספר תיקים לעובד ובמחסור בעובדים, וזה משפיע על התוכנית”. (איש מקצוע במטה התוכנית)

” אני מסתכלת על העובדים (במחלקה) ולצערי הם לא נדבקים בתפיסה הזו אבל אני מצד שני יכולה להבין למה. עובד סוציאלי שיש לו אפילו 100 תיקים, כמה הוא יכול לבנות תוכנית טיפול מקיפה ולהיות בקשר אינטנסיבי? ” (רפרנטית)

נאמר כי העדר הפניות להטמעת התוכנית במחלקה נובע גם מריבוי התוכניות החדשניות והניסיוניות שמוטמעות במחלקה:

” יש סוגיה מאוד מהותית. בכלל במחלקות נכנסת תוכנית אחרי תוכנית וזה מרגיש כמו שכבה על שכבה. לפעמים יש חוט מקשר בין התוכניות ולפעמים לא. כופים אותה על אותה מערכת קיימת ועל אותם ראשי צוות, ואז נהיה מצב של 'תפסת מרובה לא תפסת'. אני יכולה להגיד שבעצם מרוב שיש כאן תוכניות אף אחד כבר לא מקבל הדרכה בתוך המחלקה” (רפרנטית)

■ העדר שוויון בתנאי העבודה ובמשאבים שעמדו לרשות עו"ס התוכנית לעומת עו"ס המשפחה במחלקה: הסבר נוסף שניתן על ידי מרואיינים הוא שהעדר השוויון במשאבים העומדים לרשות עו"ס התוכנית ושאר עובדי המחלקה היוו מחסום לאימוץ תפיסת העבודה של התוכנית במחלקה. היו מרואיינים שאמרו אף כי מחסום זה לאימוץ התפיסה של התוכנית נבע מקנאה מסוימת שחשו העו"סים האחרים במחלקה לנוכח תנאי העבודה והמשאבים שעמדו לרשות עו"ס התוכנית. חיזוק לסיבות שצוינו עד כה לאי-אימוץ התפיסה של התוכנית בחלק מן המחלקות בא לידי ביטוי גם בסקר אנשי המקצוע, שם עלה כי העובדים שאינם עובדי התוכנית (70) אינם מסוגלים להשקיע במשפחות שבטיפולן את אותה כמות של משאבים, זמן וטיפול אינטנסיבי כמו עובדי התוכנית (8).

□ 37% מן העובדים שאינם עובדי התוכנית אמרו כי הם יכולים להקדיש יותר זמן למשפחות לעומת 88% מעובדי התוכנית ($p < 0.05$).

□ 29% מן העובדים שאינם עובדי התוכנית אמרו כי הם יכולים להקצות יותר משאבים (כסף וזמן למשפחה) לעומת 75% מעובדי התוכנית ($p < 0.05$).

18% מן העובדים שאינם עובדי התוכנית ציינו שהם נותנים את הטלפון הנייד שלהם למשפחות לעומת 88% מעובדי התוכנית ($p < 0.05$).

58% מן העובדים שאינם עובדי התוכנית ציינו שהם מרגישים מידה רבה יותר של אמון בהם מצד המשפחות לעומת 100% מעובדי התוכנית ($p < 0.05$).

■ סמכות מועטה של רפרנטים של התוכנית שלא היו בתפקיד ניהולי: ההבדלים במידת ההשפעה של התוכנית על דרכי העבודה במחלקות קשורים, לדברי חלק מן המרואיינים, גם לסוג התפקיד של הרפרנטים, כלומר מדרגים, מנהלי מחלקות או עו"סים בכירים, שנבחרו להוביל את תוכנית הפיילוט במחלקה. תפקידם מתמקד באיסוף וניהול המידע על המשפחות, והוא כולל פגישות וקשר עם המפקח המוביל והפרויקטור של התוכנית לצורך מתן הנחיות, יישום והובלת המדיניות של התוכנית במחלקה. מדברי המרואיינים עלה כי הרפרנטים נבחרו בהתאם לשיקולי מנהל המחלקה ולא על פי קריטריונים משותפים שהוגדרו מראש. כך קרה שחלקם היו בתפקיד ניהולי והייתה להם סמכות וחלקם היו בתפקיד שאינו ניהולי, לכך הייתה השפעה על הצלחת הטמעת התוכנית במחלקה.

■ ההדרכה לעו"ס התוכנית ניתנת על ידי גורם חיצוני: לפי מודל התוכנית, המדרג אמור לספק את ההדרכה לעו"ס התוכנית מתוך המחלקה (הדרכה פנימית). הציפייה הייתה כי העבודה האינטנסיבית של המדרגים עם עו"ס התוכנית תשפיע על תפיסות העבודה שלהם וכי הם יעבירו אותן גם לשאר עו"ס המשפחה במחלקה, שאיתם הם עובדים ויסייעו להטמעת תפיסת העבודה במחלקה. ואולם, בפועל המדרגים או ראשי הצוותים לרוב נתנו הדרכה מועטה בלבד או שלא התפנו לתת הדרכה בגלל עומסי העבודה הרבים שלהם. בראיונות נשמעה ביקורת על המצב הקיים, וטענות כי הכנסת התוכנית למחלקות צריכה להיות מלווה בהגדלת התקינה של ראשי הצוותים ובמתן תגמול על הדרכה ייחודית במסגרת התוכנית. בפועל, בשל עומסי העבודה הרבים, בחלק מן המחלקות ניתנה לעו"ס התוכנית הדרכה מטעם מדריך חיצוני והדבר השפיע על הנתק המסוים שהיה בין התוכנית לעבודת המחלקה.

” מה שקרה פה בפועל זה שהעובדות של התוכנית קיבלו הדרכה חיצונית. אז זו הדרכה טובה ומשמעותית, אבל היה חסר את החלק של ההדרכה שקשורה לפה, לתוך הארגון. שילמדו יותר טוב את הגישה של העוני וזה. מקרים שהייתה בהם מעורבות של חוק הנוער או כל סיפור שהיה קשור בדיווחים אז בהדרכה היא לא היו יכולים לקבל כזאת הדרכה דינמית. אבל מה עם החלק האחר? אנחנו עדיין ברווחה ובהגדרות של ילד בסיכון. צריך להיות גם הדרכה בתוך המחלקה” (רפרנטית)

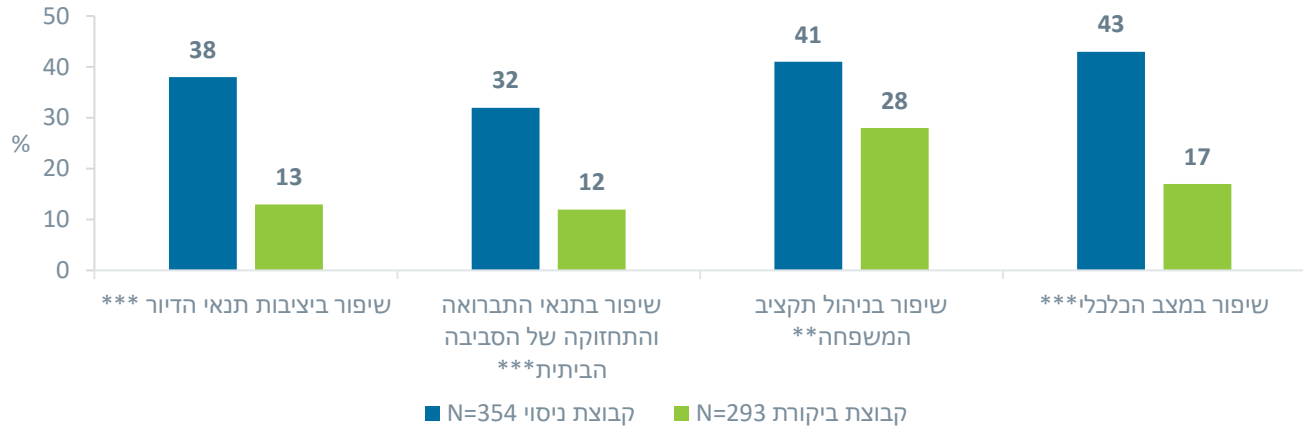
3.3 תוצאות ברמת המשפחות והילדים

התוצאות של התוכנית ברמת המשפחות והילדים נבחנו בארבעה עולמות תוכן: הסביבה המשפחתית ביתית; תפקוד ההורה כמבוגר; התפקוד ההורי; והתפקוד הרגשי, החברתי והלימודי של הילדים. כל עולם תוכן נבחן באמצעות מגוון מדדים. הממצאים שיוצגו מתארים את אחוז הילדים שמצבם השתפר בין שתי נקודות זמן: עם כניסתם לתוכנית (t0) ולאחר שנתיים (t1). כמו כן תוצג השוואת השיפור במצבם של הילדים בקבוצת הניסוי לשיפור במצבם של הילדים בקבוצת הביקורת. התוצאות המתוארות מתייחסות ל-107 משפחות בקבוצת הניסוי (354 ילדים) ול-94 משפחות בקבוצת הביקורת (293 ילדים) שעליהם מולאו שאלונים בשתי נקודות הזמן.

3.3.1 סביבה משפחתית וביתית

על פי הנתונים (תרשים 2) ניתן לראות שבכל המדדים הקשורים למצב הכלכלי ולתנאי הדיור שבהם חיים הילדים חל שיפור רב יותר בקרב הילדים בקבוצת הניסוי לעומת בקרב הילדים בקבוצת הביקורת, כאשר ההבדלים בין הקבוצות מובהקים סטטיסטית. כך לדוגמה, מצבם הכלכלי של 43% מן הילדים בקבוצת הניסוי השתפר לעומת מצבם הכלכלי של 17% בלבד מן הילדים בקבוצת הביקורת, וניהול התקציב של המשפחות של 41% מן הילדים בקבוצת הניסוי השתפר לעומת זה של המשפחות של 28% בלבד מן הילדים בקבוצת הביקורת.

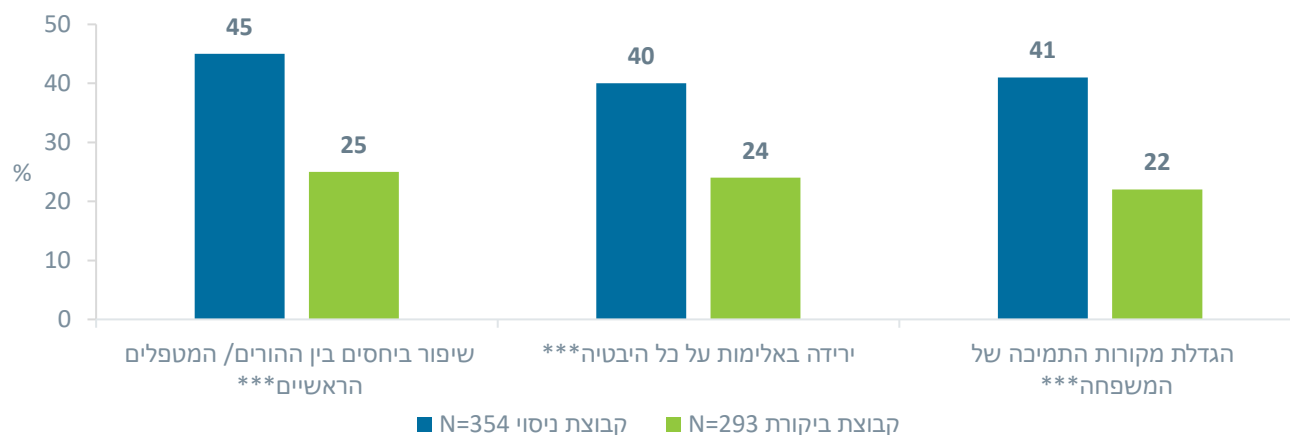
תרשים 2: שיחות השיפור במצב הכלכלי ובתנאי הדיור (באחוזים)

p<0.001*** p<0.01**

מן הנתונים (**תרשים 3**) עולה כי בכל המדדים הקשורים ליחסים במשפחה ולמקורות התמיכה שיש למשפחה, חל שיפור רב יותר בקרב הילדים בקבוצת הניסוי לעומת בקרב הילדים בקבוצת הביקורת, וההבדלים מובהקים סטטיסטית. כך לדוגמה, היחסים בין ההורים של 45% מן הילדים בקבוצת הניסוי השתפרו לעומת היחסים בין ההורים של 25% מן הילדים בקבוצת הביקורת, ובמשפחתם של 40% מן הילדים בקבוצת הניסוי חלה ירידה באלימות לעומת במשפחתם של 24% מן הילדים בקבוצת הביקורת.

תרשים 3: שכיחות השיפור ביחסים במשפחה ובמקורות התמיכה (באחוזים)

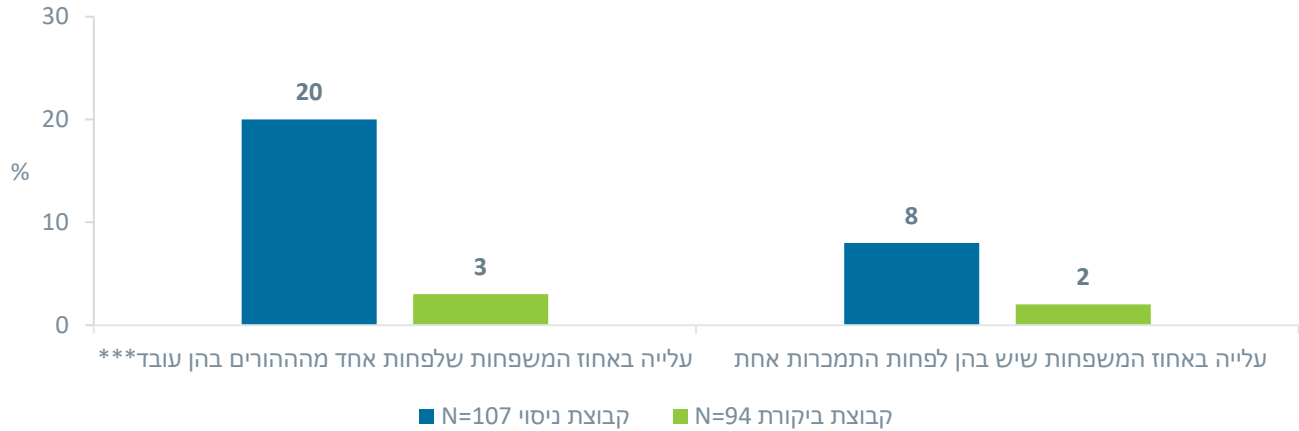

p<0.001***

3.3.2 תפקוד ההורה כמבוגר

מן הנתונים (**תרשים 4**) עולה כי ב-20% מן המשפחות בקבוצת הניסוי לפחות אחד ההורים החל לעבוד לעומת 3% בלבד מן המשפחות בקבוצת הביקורת, וההבדלים מובהקים סטטיסטית. ממצא שונה נמצא בנוגע לשינוי בהתמכרות הורים: בקרב 8% מן המשפחות בקבוצת הניסוי חלה עלייה באחוז המשפחות שבהן יש התמכרות לעומת 3% מן המשפחות בקבוצת הביקורת. אולם ההבדלים בין הקבוצות **אינם** מובהקים סטטיסטית.

תרשים 4: שכיחות השינוי בתפקוד ההורה כמבוגר (באחוזים)

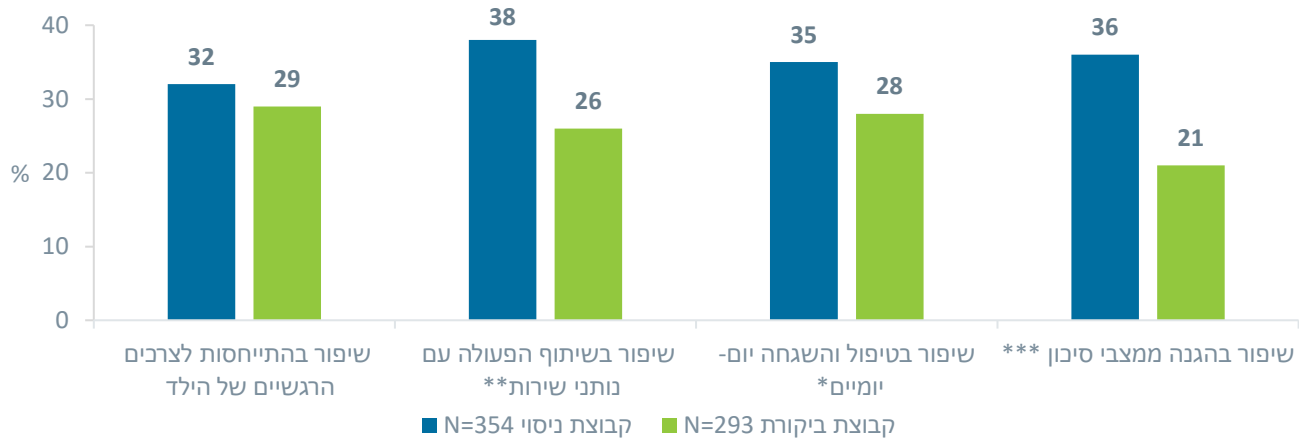

p<0.001***

3.3.3 התפקוד ההורי

מתוך הנתונים (תרשים 5) עולה כי בכל המדדים של התפקוד ההורי חל שיפור רב יותר בקרב הילדים בקבוצת הניסוי לעומת המצב בקרב הילדים בקבוצת הביקורת וברוב המדדים ההבדלים בין הקבוצות היו מובהקים סטטיסטית. כך לדוגמה, שיתוף הפעולה עם נותני שירותים של הוריהם של 38% מהילדים בקבוצת הניסוי השתפר לעומת 26% מהילדים בקבוצת הביקורת. הטיפול וההשגחה היום-יומית ב-35% מהילדים בקבוצת הניסוי השתפר לעומת 28% בקרב הילדים בקבוצת הביקורת.

תרשים 5: שכיחות השיפור בתפקוד ההורי (באחוזים)

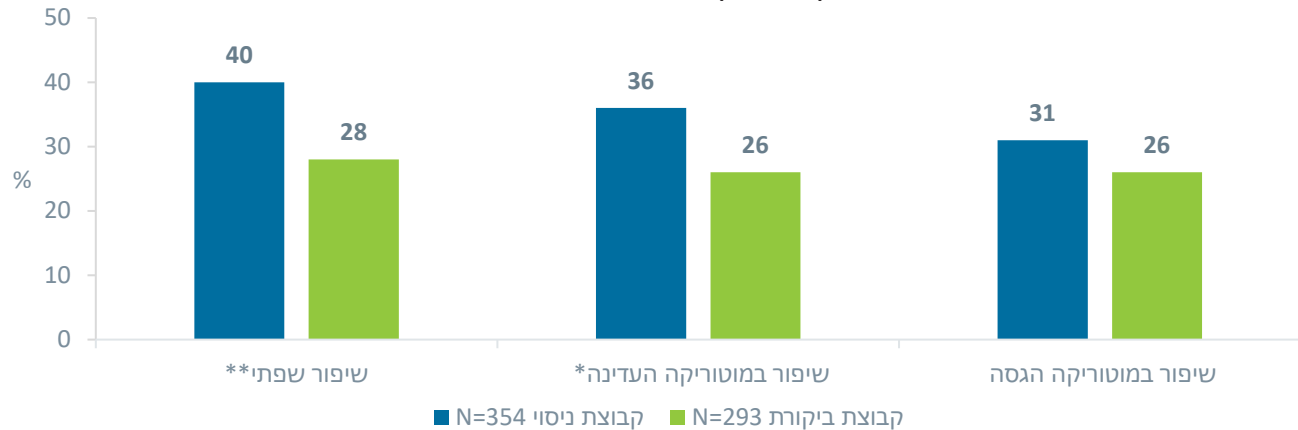

p<0.001*** p<0.01** p<0.05*

3.3.4 התפקוד הרגשי, החברתי והלימודי של הילדים

מן הנתונים (תרשים 6) עולה כי בכל המדדים הבוחנים את התפתחות הילד חל שיפור רב יותר בקרב הילדים בקבוצת הניסוי לעומת הילדים בקבוצת הביקורת, וברוב המדדים ההבדלים בין הקבוצות מובהקים סטטיסטית. כך לדוגמה, 40% מן הילדים בקבוצת הניסוי הראו שיפור שפתי לעומת 28% מן הילדים בקבוצת הביקורת. כמו כן 36% מן הילדים בקבוצת הניסוי הראו שיפור במוטוריקה העדינה לעומת 26% מן הילדים בקבוצת הביקורת.

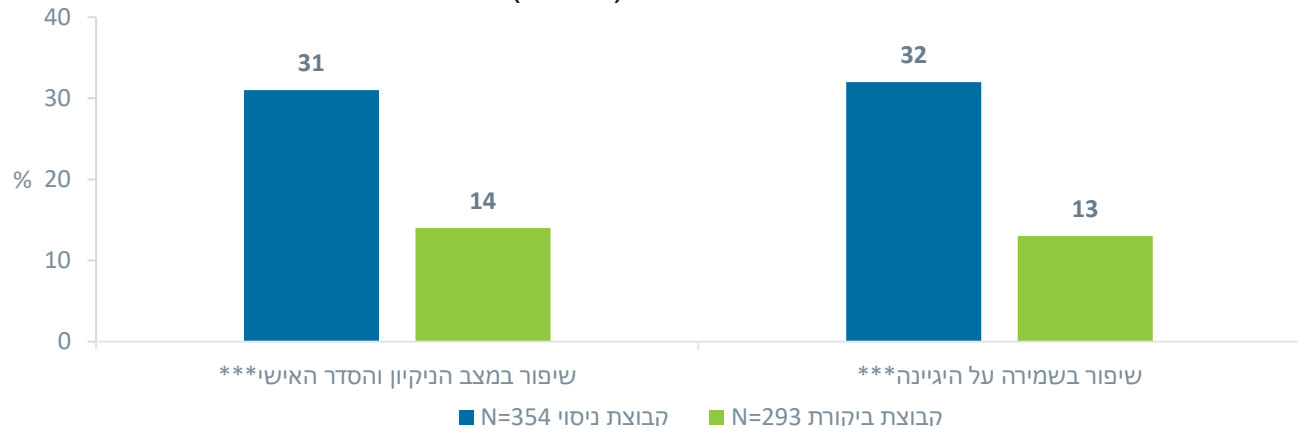
תרשים 6: שכיחות השיפור בהתפתחות הילד (באחוזים)

$p < 0.01^{**}$ $p < 0.05^*$

מן הנתונים (תרשים 7) עולה כי בכל המדדים הבודקים את הרגלי החיים הבסיסיים של הילדים חל שיפור רב יותר בקרב הילדים בקבוצת הניסוי לעומת בקרב הילדים בקבוצת הביקורת, וההבדלים בין הקבוצות מובהקים סטטיסטית.

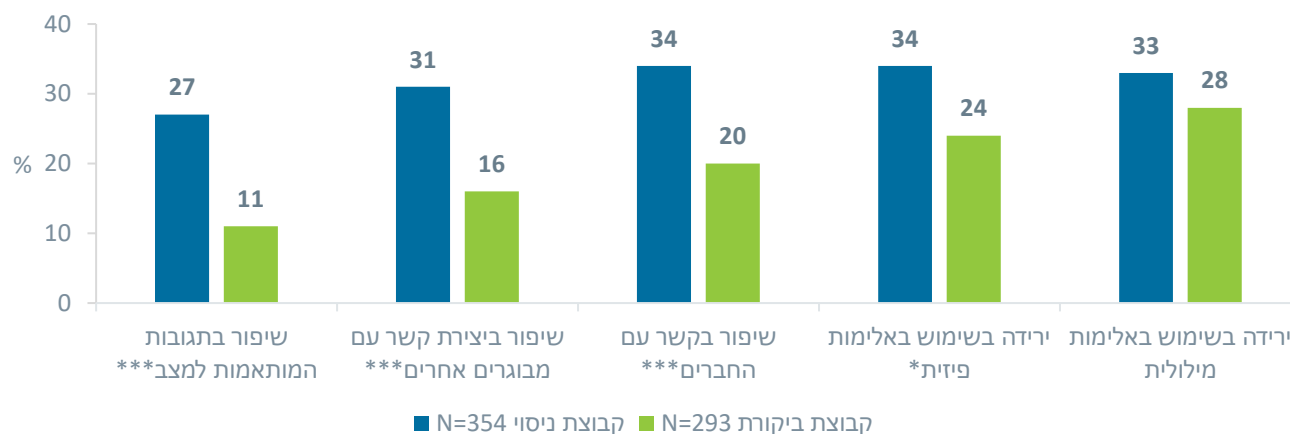
תרשים 7: שכיחות השיפור בהרגלי החיים הבסיסיים של הילדים (באחוזים)

$p < 0.001^{***}$

מן הנתונים (תרשים 8) עולה כי בכל המדדים הבוחנים את התפקוד הרגשי והחברתי של הילדים חל שיפור רב יותר בקרב הילדים בקבוצת הניסוי לעומת בקרב הילדים בקבוצת הביקורת, וברוב המדדים הפערים בין הקבוצות מובהקים סטטיסטית. כך לדוגמה, בקרב 34% מן הילדים בקבוצת הניסוי חלה ירידה באלימות הפיזית לעומת בקרב 24% מן הילדים בקבוצת הביקורת. בקרב 34% מן הילדים חל שיפור בקשר שלהם עם חברים לעומת בקרב 20% מן הילדים בקבוצת הביקורת.

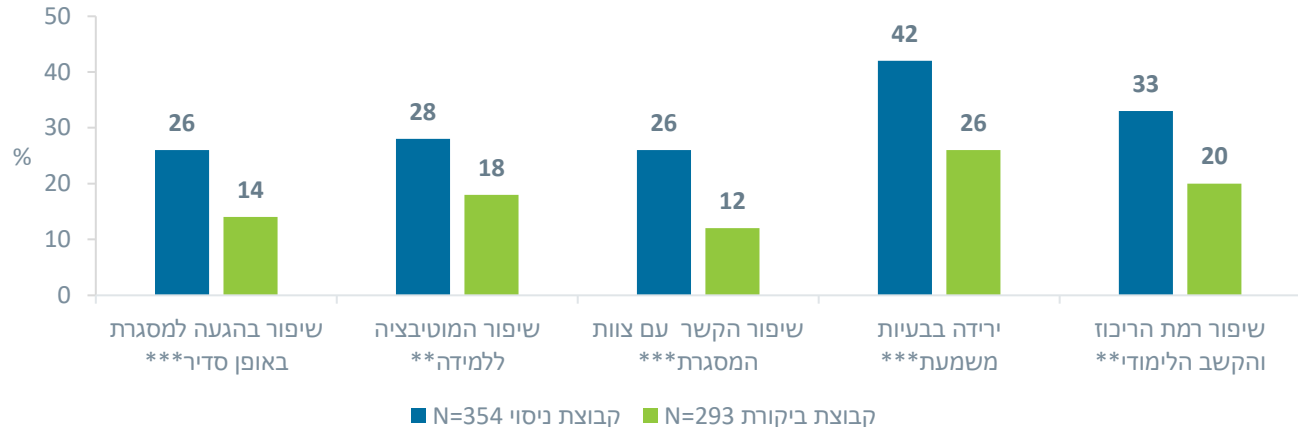
תרשים 8: שכיחות השיפור בתפקוד הרגשי והחברתי של הילד (באחוזים)

p<0.001*** p<0.05*

מן הנתונים (תרשים 9) עולה כי בכל המדדים של תפקוד הילד במסגרת הלימודים חל שיפור רב יותר בין שתי נקודות הזמן שנבדקו בקרב הילדים בקבוצת הניסוי לעומת בקרב הילדים בקבוצת הביקורת, וההבדלים מובהקים סטטיסטית. כך לדוגמה, בקרב 42% מן הילדים חלה ירידה בבעיות המשמעת שלהם בכיתה לעומת בקרב 26% מן הילדים בקבוצת הביקורת. בקרב 33% מן הילדים בקבוצת הניסוי חלה עלייה ביכולת הריכוז והקשב הלימודי שלהם לעומת בקרב 20% בלבד בקרב הילדים בקבוצת הביקורת.

תרשים 9: שכיחות השיפור בתפקוד במסגרת הלימודים (באחוזים)

p<0.001*** p<0.01**

3.3.5 מאזן השינויים שחלו במצב הילדים והמשפחות (מדדים מסכמים)

השוואה בין קבוצת הניסוי לקבוצת הביקורת המתייחסת לשיפור שחל במצבם של הילדים בשתי נקודות זמן נותנת תמונה חלקית של התוצאות ברמת המשפחות והילדים. לצד הילדים שמצבם השתפר ישנם ילדים שמצבם לא השתנה ואף כאלה שמצבם הורע. ועל כן, כדי לשקף טוב יותר את מגוון השינויים במצבם של הילדים והמשפחות נבנה מדד שמתחשב בשינויים לשני הכיוונים במצב הילדים והמשפחות – מאזן השינויים. המדד מבטא את ההפרש בין אחוז הילדים שמצבם השתפר לאחוז הילדים שמצבם הורע. יש לשים לב שערך של מאזן השינויים יכול לנוע בין 1- ל-1. כאשר 1- משמעו הרעה מוחלטת: מצבם של כל הילדים בקבוצה הורע ואילו 1 משמעו שיפור מוחלט: מצבם של כל הילדים בקבוצה השתפר. ערך 0 של מאזן השינויים פירושו שאחוז הילדים בקבוצה שחוו שיפור שווה לאחוז הילדים שחוו הרעה.

מאזן השינויים חושב לכל פריטי ההערכה. להלן יוצגו ערכים של מאזן השינויים בעבור המדדים המסכמים, שהם ממוצע פשוט של מאזני השינויים של הפריטים שמרכיבים אותם.

מתרשים 10 עולה כי בכל המדדים הבוחנים את מאזן השינויים בסביבה המשפחתית ואת מאזן השינויים בתפקוד ההורי נמצאו הבדלים מובהקים סטטיסטית בין קבוצת הניסוי לקבוצת הביקורת. בקבוצת הניסוי, אחוז גבוה יותר של הילדים חוו שיפור מאשר הרעה במצב הכלכלי ובמצב הדיור של משפחותיהם, ביחסים במשפחה ובמקורות התמיכה של המשפחות ובתפקוד ההורי. לעומת זאת, בקבוצת הביקורת מאזן השינויים היה שלילי בשלושת התחומים, פירוש הדבר הוא שללא התערבות התוכנית אחוז גבוה יותר של הילדים חווה שינוי לרעה מאשר שיפור.

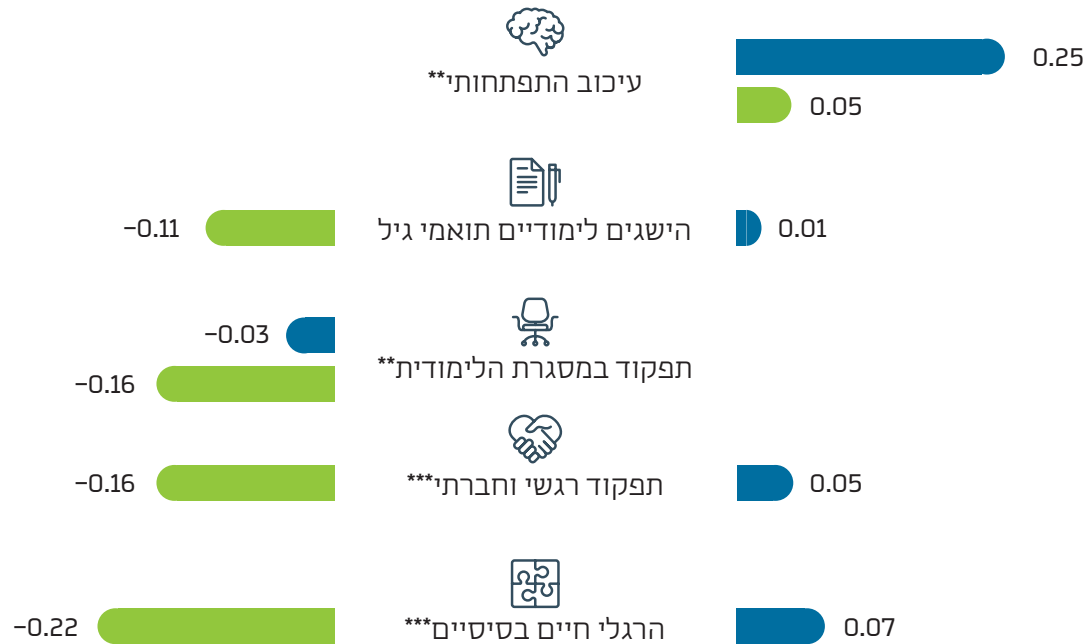
תרשים 10: מדדים מסכמים – מאזן השינויים בסביבה המשפחתית של הילדים והתפקוד ההורי

p<0.001***

מתרשים 11 עולה כי בקרב הילדים בקבוצת הניסוי חל יותר שיפור מאשר הרעה במדדים שבחנו את תפקוד הילד (הרגלי החיים הבסיסיים, תפקוד רגשי-חברתי והישגים לימודיים) לעומת בקרב הילדים בקבוצת הביקורת. עם זאת, לא נמצאו הבדלים מובהקים סטטיסטית בין הקבוצות בתפקוד הילד במסגרת הלימודים. כמו כן בשתי הקבוצות נראה שבסך הכול חל שיפור במדד עיכוב התפתחותי של הילדים, אולם השיפור בקבוצת הניסוי היה גדול יותר וההבדל בין הקבוצות נמצא מובהק סטטיסטית.

תרשים 11: מדדים מסכמים – מאזן השינויים בתפקוד הילד

■ קבוצת ניסוי N=354 ■ קבוצת ביקורת N=293

p<0.001*** p<0.01**

3.3.6 מניעת הוצאה חוץ-ביתית

מן הנתונים עולה כי 84% מן הילדים בקבוצת הניסוי נשארו בקהילה לעומת 79% מן הילדים בקבוצת הביקורת, אולם ההבדל בין הקבוצות אינו מובהק.

מן הראיונות עם אנשי המקצוע בתוכנית עלה כי תוצאות התוכנית הן מתן מענה מותאם יותר לצורכי הילדים; שיקום ההורים כמבוגרים ושיפור תפקודם ההורי; ושיפור במערכות היחסים במשפחה; ואילו התוצאה של מניעת ההוצאה החוץ-ביתית אינה התוצאה המרכזית ואף נתפסת על ידי חלקם כדבר חיובי והכרחי לעיתים.

„ כן, אחד הדברים הכי טובים שעשיתי איתם [עם המשפחה] היה שהוצאתי את.. [הילד שלהם] לפנימייה. אפרופו מניעת הוצאת ילדים מהבית, כן (צוחקת). ובאמת זה אחד הדברים הטובים שעשיתי במשפחה הזאת. טוב לו, הוא שמח בפנימייה. עשה עבודה. באמת התקדם” (עובדת סוציאלית)

מדברי המרואיינים עולה כי להוצאת ילדים מן הבית או לאי החזרתם יש בכל משפחה משמעות שונה, ובחלק מן המקרים זהו פתרון טוב או אמצעי להשגת מטרות אחרות, ובהן: התפתחות תקינה וטובה של הילדים, שיקום ההורים ושיפור במערכות היחסים במשפחה. כך למשל, שילובו של ילד בסידור חוץ-ביתי במהלך התוכנית עשוי להיתפס חיובי, למשל אם הוא נתפס בתור המענה הטוב ביותר לצרכיו ההתפתחותיים של הילד באותה נקודת זמן; אם הוא מסייע להורדת עומס התפקידים של ההורים ומאפשר פניות שלהם לילדים האחרים במשפחה, ואף מניעת שילובם של הילדים האחרים בסידורים חוץ-ביתיים בעתיד; אם הוא מסייע להורים להתפנות לתהליך שיקום מעמיק יותר של עצמם כמבוגרים; או אם הוא ישפיע על חיזוק העורך המשפחתי ועל שיפור מערכת היחסים במשפחה לאורך זמן.

” הוצאנו את הילד למרכז חירום, היה חשש גדול לפני כן אם זה יהיה הדבר הנכון. ואני חושב לפחות מנקודת המבט היום שזה אחד הדברים המוצלחים שהיו. הוא עשה שם שינוי מכל הבחינות. ביכולת שלו להיפתח וביכולות שלו לדבר, ביכולות שלו לתקשר. תרופתית, בריאותית. הוא התאזן וירד במשקל” (עובדת סוציאלית)

” בכלל לא דיברנו על החזרה של הילדים מהפנימייה. זו לא הייתה מטרה בכלל. זה לא משהו שחשבתי שזה יהיה הכיוון. כאילו מבחינתי, אני השקעתי בקשר ביניהם, השקעתי בה, השקעתי בבילוי שלהם ביחד. אבל זה לא, מבחינתי זה לא היה על הפרק שהילדים יחזרו הביתה כי הם מאוד תפקדו ומאוד ראו את הפנימייה בתור הבית שלהם” (עובדת סוציאלית)

” אני זוכרת שהאמא התקשרה אליי בערב והיא נתנה לי לדבר איתו, עם הילד בפנימייה. ואז הוא אמר לי: 'תודה לך שאימא יותר שמחה עכשיו'. כאילו זה היה משהו שכאילו ממש עשה לי טוב” (עובדת סוציאלית)

3.4 יציבות התוצאות בקרב הילדים שנשארו בקהילה ומשפחותיהם

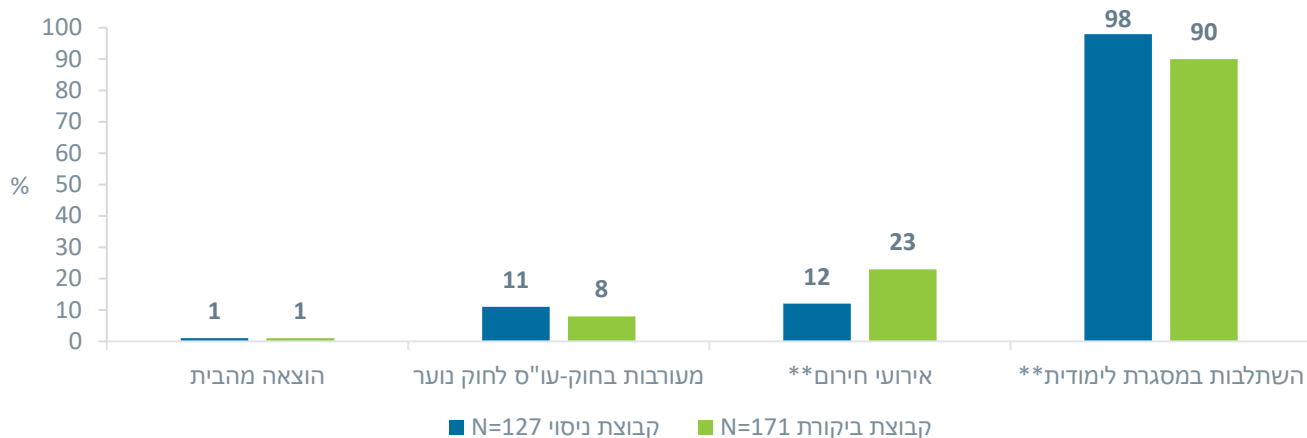
יציבות התוצאות בקרב הילדים שנשארו בקהילה נמדדה כחצי שנה לאחר סיום התוכנית (t2) באמצעות סקר בקרב העובדים הסוציאליים שטיפלו במשפחות בקבוצת הניסוי ובמשפחות בקבוצת הביקורת. ממצאי הסקר יוצגו להלן.

העובדים הסוציאליים מילאו שאלונים על 91 משפחות בקבוצת הניסוי. משפחות אלה כללו גם 41 משפחות שהשתתפותן בתוכנית הוארכה בחצי שנה נוספת ולמעשה הן לא סיימו את התוכנית במועד t2. הניתוח של קבוצת הניסוי נעשה רק על 50 המשפחות שהשתתפותן בתוכנית לא הוארכה והן סיימו את התוכנית כמתוכנן לאחר שנתיים. ב-50 המשפחות היו 127 ילדים. יש לציין כי המשמעות היא שהמשפחות הללו אינן בהכרח מייצגות את המשפחות שנכנסו לתוכנית. הניתוח של קבוצת הביקורת נעשה על 83 משפחות להן 171 ילדים (יש 30 משפחות בקבוצת הביקורת שלא מולא עליהן שאלון במועד t2).

מן הממצאים (תרשים 12) עולה כי רוב הילדים בקבוצת הניסוי שמרו על יציבות התוצאות שנבחנו, ולפחות במחצית מן המדדים שנבחנו מצבם של הילדים בקבוצת הניסוי היה טוב יותר. כך בקבוצת הניסוי (127 ילדים שמשפחותיהם אכן סיימו את התוכנית) 98% משולבים במסגרות לימוד לעומת 90% בקבוצת הביקורת וההבדלים בין הקבוצות מובהקים סטטיסטית. על 88% מן הילדים בקבוצת הניסוי לא היה דיווח על אירועי חירום (התנהגות פוגענית של הילד כלפי עצמו או כלפי אחרים, התעללות או הזנחה

של ילד, קשיים משמעותיים בתפקוד הילד בבית הספר, דיווחים לעו"ס חוק נוער על הילד או המשפחה) לעומת 77% בקבוצת הביקורת, וההבדלים בין הקבוצות מובהקים סטטיסטית. על 11% מן הילדים בקבוצת הביקורת צוין כי ישנה מעורבות בחוק של עו"ס לחוק נוער לעומת 8% בקבוצת הביקורת, אולם ההבדלים אינם מובהקים סטטיסטית. 0.8% מהילדים בקבוצת הניסוי הוצאו מהבית (ילד אחד) לעומת 1% בקבוצת הביקורת (2 ילדים) וההבדלים בין הקבוצות אינם מובהקים סטטיסטית.

תרשים 12: תפקוד הילדים והמשפחות – מדדים מרכזיים, השוואה בין קבוצת ניסוי לביקורת (באחוזים)

p<0.01**

3.5 מגבלות המחקר

- התוכנית "משפחה בשביל הצמיחה" הופעלה במחלקות לשירותים חברתיים בחמש רשויות. הרשויות נבחרו כמייצגות את אוכלוסיית הרשויות בישראל על פי קריטריונים של מיקום גאוגרפי, גודל וקבוצת אוכלוסייה (רשות ערבית, רשות חרדית). בכל מחלקה נעשתה הקצאה אקראית לקבוצת ניסוי וקבוצת ביקורת. כאמור, קבוצת הניסוי וקבוצת הביקורת הגיעו מאותן חמש רשויות. זו הייתה מגבלה שנקבעה מראש לניסוי. אנו מניחים כי גם קבוצת הביקורת עשויה "להרוויח" מקיום התוכנית בשל חלחול הגישה ואימוץ תפיסת העבודה של התוכנית גם על ידי העובדים הסוציאליים המטפלים במשפחות שבקבוצת הביקורת. כמו כן עשויה להיות הטיה של התוצאות כי ייתכן שאי-הכללת משפחות בתוכנית למרות היותן מתאימות לכך (היותן חלק מקבוצת הביקורת), גרמה לעובדים הסוציאליים במחלקה לרצות "לפצות" אותן והן קיבלו שירותים או יחס מועדף.
- המחקר בוחן את התוצאות ברמת המשפחות והילדים בין השאר באמצעות שאלון לעובדים הסוציאליים המטפלים במשפחות בשתי נקודות זמן: עם כניסת המשפחות לתוכנית ולאחר כשנתיים. ההנחה היא שבין שתי נקודות הזמן ניתן יהיה לזהות שינויים במצב הילדים והמשפחות. עם זאת חשוב לציין כי כאשר עובדים באינטנסיביות עם משפחות, המשפחות משתפות באופן מלא יותר בקשיים שלהן ו/או מזהים בעיות נוספות שלא זוהו בתחילת הדרך עם כניסת המשפחה לתוכנית. בעיה זו יכולה להשפיע על התוצאות שיזוהו בנקודת הזמן השנייה.

- המחקר בוחן את יציבות התוצאות ברמת המשפחות והילדים כחצי שנה לאחר סיום התוכנית במועד t2. אולם מתוך 111 משפחות בקבוצת הניסוי מולאו שאלונים על 91 משפחות, מהן רק 50 משפחות סיימו את התוכנית לאחר שנתיים ול-41 משפחות ניתנה הארכה של חצי שנה נוספת בתום התוכנית. המשמעות היא ש-50 המשפחות שעליהן נעשה הניתוח במועד t2 אינן מייצגות בהכרח את המשפחות שנכנסו לתוכנית.

4. סיכום דיון והמלצות

4.1 יישום התוכנית

4.1.1 מאפייני המשפחות שנכנסו לתוכנית

אוכלוסיית היעד של התוכנית הוגדרה משפחות שבהן להורים יש קשיים משמעותיים בתפקודם כהורים וכמבוגרים ולכן ילדיהם נמצאים במצבי סיכון גבוהים, הפוגעים בהם ברמה רגשית-התפתחותית, פיזית וחברתית. ואכן נראה כי המשפחות שנכנסו לתוכנית הן משפחות מורכבות שיש להן קשיים בתחומים רבים: על שני שליש מן המשפחות (66%) דווח כי יש להן בעיה אחת לפחות במצבן הכלכלי ובתנאי הדיור שבהן הן חיות. בשני שליש מן המשפחות (67%) יש הוריהם שלהם לפחות בעיה אחת בתפקודם כמבוגרים. גם מדדי התפקוד ההורי הצביעו על אחוז גבוה מאוד של ילדים (75%) שהוריהם התקשו בטיפול בהם והילדים עצמם סובלים מבעיות בתחום הרגשי, החברתי והלימודי.

4.1.2 תפיסות על מאפייני המשפחות המתאימות לתוכנית

לדברי המרואיינים המשפחות המתאימות ביותר להשתתף בתוכנית, ושעשויות להפיק ממנה תועלת מרבית, הן משפחות עם מוטיבציה לשינוי ויכולת להיעזר. בפועל, להערכת אנשי המקצוע רק בקרב שני שליש (67%) מן המשפחות שנבחרו לתוכנית יש להורים מוטיבציה לשינוי במידה רבה ורבה מאוד. תפיסה זו עולה בקנה אחד עם מחקרים שמצאו כי ככל שהמוטיבציה של ההורים שהילד יגדל עימם הייתה גבוהה יותר וככל שפעלו באקטיביות להשגת מטרה זו, כך היו סיכויים גבוהים יותר שימשיכו או ישובו לגדל את הילד (Cleaver, 2000; Farmer, 2014; Harwin et al., 2001; Sinclair et al., 2005).

4.1.3 תפיסות על דרכי העבודה בתוכנית

תפקיד העו"ס בתוכנית: מאפייני התפקיד של עו"ס התוכנית מותאמים לפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת עוני: הוא מועסק בתוכנית במשרה מלאה ואחראי לליווין של 13 משפחות בלבד. מצב זה מאפשר קשר אינטנסיבי עם המשפחות, המתאפיין בזמינות ובנגישות. ההורים תיארו שביעות רצון רבה מן הקשר עם העו"ס ותיארו אותו בתור קשר חם, קרוב ותומך במיוחד. קשר זה תואר כגורם המרכזי המשפיע על הצלחתם בתוכנית. עוד נאמר כי הקשר עם עו"ס התוכנית מתאפיין ביותר אמון, חום וקרבה לעומת הקשר עם עו"ס המשפחות במחלקה. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם ממצאי מחקרים אחרים שבהם הודגש תפקיד העו"ס והקשר שלו עם המשפחה כגורם להצלחת תוכניות מסוג זה (Farmer, 2014; Fraser & Pecora, 1991). עם זאת, תפקיד העו"ס בתוכנית נחוה בתור תפקיד קשה יותר ומתגמל פחות מתפקיד עו"ס המשפחה במחלקה. נטען כי המחויבות למגוון רחב של משימות, ההיכרות והמחויבות האישית לכל משפחה, לצד הזמינות בכל שעות היממה, מטילים עומס רגשי רב. נוסף על כך, השכר הנמוך, התגמול על המשימות השונות שאינן הולם ותנאי העבודה שאינם קלים, גורמים לגיוס עו"סים צעירים עם ניסיון מועט לתוכנית או לתסכול של העובדים. חיזוק לכך עלה בסקר אנשי מקצוע. אף לא אחד מעובדי התוכנית ציין כי הוא חש מתגמל במידה רבה או רבה מאוד על תפקידו. ייתכן שמצב זה מסביר את התחלופה של העו"סים בתוכנית. בעיות אלו שזוהו במחקר

הנוכחי צוינו גם במחקרים אחרים על פיהם בעיות שעשויות לפגוע בתוצאותיהן של תוכניות לשיקום משפחות קשורות לתחלופה גבוהה של כוח אדם, או לגיוס כוח אדם שאינו מיומן (Pecora & Maluccio, 2000; Risely-Curtiss, 2004).

סוגי המענים שניתנו בתוכנית: נראה כי המשפחות בתוכנית קיבלו מגוון של מענים המיועדים להורים, למשפחה ולילדים. ואכן מחקרים הראו כי מתן מענים לכלל בני המשפחה לצרכים השונים שלהם חשובה להצלחת תוכניות מסוג זה (Bronson et al., 2008).

מתן סל מענים גמיש: בהתאם לפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת עוני העובד הסוציאלי זקוק בראש ובראשונה ללגיטימציה להתייחס לצרכים החומריים של האנשים שבהם הוא מטפל, ובהמשך גם לסל מענים גמיש. סל זה הוא תקציב תוספתי שמטרתו לסייע בהסרת גורמי הסיכון במשפחה ולשפר את תחומי התפקוד השונים באופן המותאם לצרכיה הייחודיים. ממצאי המחקר מראים כי המענים שניתנו רבים יותר ואף איכותיים יותר מאלה שסופקו על ידי שירותי הרווחה לפני הכניסה לתוכנית, והם כוללים סיוע כלכלי למילוי הצרכים הבסיסיים וצורכי הציוד הביתי הבסיסי; סיוע ברכישת מיומנויות כגון נהיגה; ומענים יצירתיים על צרכים אינדיווידואליים וייחודיים, שאינם ניתנים בדרך כלל על ידי שירותי הרווחה. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם ספרות המחקר על פיה דרכי המימון שנמצאו תורמות להצלחת תוכניות מסוג זה הן הקצאת תקציבים ייעודיים וגמישות בשימוש בתקציב (Wulczyn & Martin, 2001).

יש לציין כי לצד שביעות הרצון הרבה מן השימוש בסל המענים הגמיש נשמעה במחקר גם ביקורת. סל המענים הגמיש כולל תקציב ייעודי נפרד לסיוע חומרי ותקציב ייעודי נפרד לקבלת טיפול נפשי. חלק מן ההורים ביקרו שיטה זו בטענה כי המחסור החומרי לא מאפשר פניות לטיפול הנפשי וכי יש להגדיל את התקציב החומרי על חשבון הטיפול הנפשי. ביקורת נוספת שנשמעה בנוגע לסל המענים הגמיש על ידי אנשי המקצוע, היא בנוגע לקשיים ברוקריטיים שהיו במהלך התוכנית בניהולת התקציב הגמיש ובשימוש בו.

דרכי עבודה נוספות הייחודיות לתוכנית: אנשי המקצוע סברו כי דרכי העבודה הייחודיות שהתאפשרו בתוכנית – עבודה על שילובם של ילדים בפנימיות בהסכמת ההורים (תוצר של עבודה אינטנסיבית עם המשפחות, יחסי האמון והקירבה עם העו"ס ועוד) ושיתוף פעולה הדוק בין עו"ס התוכנית לעו"ס הפנימייה – תורמות לשיפור הקשר בין הילדים להוריהם וליצירת עורף משפחתי חזק יותר לאורך זמן. מחקרים הראו שקשר קבוע בין ההורים לילדים במהלך שהותם של הילדים בסידורים חוץ-ביתיים, מגביר את הסיכויים לאיחוד מחדש ומפחית את הסיכויים להוצאה חוזרת של ילדים לסידורים חוץ-ביתיים לאחר החזרה הביתה (Grigsby, 1990; Leathers, 2002; Noble, 1997).

4.1.4 תפיסות על משך הזמן הרצוי להשתתפות בתוכנית ועל תהליך היציאה מן התוכנית

ההורים ואנשי המקצוע טענו כי משך הזמן להשתתפות המשפחות בתוכנית איננו מספיק וכי לדעתם היא אמורה להימשך שלוש שנים. נאמר כי דרוש זמן רב עד לרכישת האמון של המשפחות בתחילת הדרך ולעיתים זה נובע מחוויות קודמות שהן חוו בקשר עם שירותי הרווחה, שעבדו איתן בדרכי העבודה הרגילות. עוד נאמר כי לאחר שנתיים חל שיפור בהתנהלות המשפחתית הכוללת, אך הוא עדיין לא מספיק עמוק, יציב ואיכותי ויש סיכון שלא יישמר איכותי לאורך זמן. כמו כן הקושי עם משך ההתערבות נובע מחשש להיפרד מן העו"ס, שהפך במרוצת הזמן לדמות מרכזית בחיי המשפחות, ומחשש מכך שהמחלקות לא ערוכות לתת למשפחות מענה אינטנסיבי דומה לזה שקיבלו במהלך השתתפותן בתוכנית, מצב שעלול להביא לנסיגה מהירה בתפקוד המשפחתי הכולל.

גם מחקרים על תוכניות דומות בעולם מצביעים על החשיבות של תמיכה במשפחות גם לאחר היציאה מן התוכנית, כולל מתן ליווי אינטנסיבי של עו"ס ושירותים נוספים למשפחות (Child Welfare Information Gateway, 2011; Festinger, 1996).

4.1.5 שביעות רצון מן התוכנית

כל ההורים שרואיינו היו שבעי רצון מן התוכנית. הם ציינו לטובה את הגישה החיובית והמיטיבה שלה והכירו תודה על ההזדמנות שהייתה להם להשתתף בה.

4.2 תוצאות ברמת הארגון

במחקר נמצאה שונות בין המחלקות מבחינת השפעת התוכנית על דרכי עבודתן: ישנן מחלקות שבהן התפיסה שעליה מושתתת התוכנית השפיעה על עובדים אחרים ועל דרכי העבודה ומחלקות שבהן ישנה התנגדות מסוימת לתוכנית. כך נוצר מצב שבחלק מן המחלקות התוכנית פועלת באופן עצמאי, והשפעתה על העובדים האחרים ועל דרכי העבודה במחלקה מצומצמות למדי. המרואיינים סברו כי מצב זה נובע מכמה סיבות: (1) עומס עבודה וריבוי תוכניות במחלקה, שמשפיע על העדר פניות להטמעת דרכי עבודה חדשות; (2) העדר שוויון בין עו"ס התוכנית ובין עו"ס המשפחה במחלקה מבחינת משאבים ותקינה המהווה מחסום לאימוץ תפיסת העבודה של התוכנית במחלקה; (3) הרפרנטים של התוכנית הם עובדי מחלקה בתפקיד שאינו ניהולי ולכן יש להם פחות השפעה על שינוי התפיסות ודרכי העבודה במחלקה; (4) ההדרכה לעו"ס התוכנית ניתנת על ידי גורם חיצוני ולא על ידי בעל תפקיד ניהולי במחלקה, והדבר משפיע על נתק בין התוכנית למחלקה.

4.3 תוצאות ברמת הילדים והמשפחות ויציבותן

מן הממצאים עלה שהתוכנית שיפרה את מצב המשפחות והילדים. ברוב המדדים שהתייחסו לסביבה המשפחתית והביתית, תפקוד ההורה כמבוגר, התפקוד ההורי והתפקוד הרגשי, חברתי ולימודי של הילד נמצאו הבדלים מובהקים בין קבוצת הביקורת לקבוצת הניסוי, כך שהשיפור במצב המשפחות והילדים בקבוצת הניסוי היה רב יותר. כמו כן גם כאשר השונו בין שתי הקבוצות באמצעות בחינת היחס בין אחוז הילדים שמצבם השתפר לאחוז הילדים שמצבם הורע, נמצא כי בקרב קבוצת הניסוי חל יותר שיפור מאשר הרעה ברוב המדדים שנבחנו, בעוד בקבוצת הביקורת הייתה יותר החמרה במצב המשפחות והילדים מאשר שיפור. הנתונים הללו עולים בקנה אחד עם ממצאים ממחקרי הערכה על תוכניות לשיקום משפחות. ממחקרים אלה עולה כי בסך הכול תוכניות מסוג זה משפיעות בחיוב על תפקוד המשפחות והילדים לאורך זמן (Al et al., 2012; Dagenais et al., 2004; Tully, 2008). כמו כן כאשר מסתכלים על השינויים במשפחות בקבוצת הניסוי ובקבוצת הביקורת, יש לזכור שגם המשפחות והילדים בקבוצת הביקורת קיבלו מענים ובחלקם מענים דומים למענים שקיבלו הילדים בקבוצת הניסוי, כולל מענים טיפוליים כמו מרכזי ילדים הורים, פנימיות יום, מעונות רב-תכליתיים ועוד, מה שיכול להסביר את השיפור שחל במצב הילדים בחלק מן המדדים גם בקבוצה זו.

הממצאים בנוגע למניעת ההוצאה החוץ-ביתית הראו כי אף על פי שרוב הילדים (84%) בקבוצת הניסוי נשארו בקהילה, ההבדלים בין קבוצת הניסוי וקבוצת הביקורת לא היו מובהקים. נתונים אלו עולים בקנה אחד עם הממצאים של מחקרי RCT. ממחקרי ההערכה מסוג זה עולים ממצאים מעורבים. במחקרים שנעשו בשנים הראשונות להפעלת התוכנית לא נמצאו הבדלים בין קבוצות הניסוי לקבוצות הביקורת מבחינת שיעור הוצאתם של ילדים לסידורים חוץ-ביתיים (Berry, 1992; Fraser et al., 1997; Pecora et al., 1995; Wells & Whittington, 1993). במחקרים מעודכנים יותר נמצא כי תוכניות מסוג זה מסייעות במניעת הכנסתם של ילדים לסידורים חוץ-ביתיים (Berry et al., 2000; Blyth & Jayarante, 2002; Kirk & Griffith, 2004; Nelson & Nash, 2008).

כמו כן אנשי המקצוע במחלקות לשירותים חברתיים שרואיינו טענו שתוצאות התוכנית היו מתן מענה מותאם יותר לצורכי הילדים; שיקום ההורים כמבוגרים ושיפור תפקודם ההורי; והשיפור שחל במערכות היחסים במשפחה. לטענתם, אף על פי שהתוכנית מכוונת, בין השאר, למניעת הוצאת ילדים לסידורים חוץ-ביתיים, ולחלופין להחזרת ילדים לביתם מסידורים חוץ-ביתיים, אלה אינן נתפסות כמטרות התוכנית אלא כאמצעים להשגת ההישגים שתוארו לעיל. כך למשל, שילובו של ילד בסידור חוץ-ביתי במהלך התוכנית עשוי להיתפס חיובי, אם הוא נתפס בתור המענה הטוב ביותר לצרכיו ההתפתחותיים של הילד באותה נקודת זמן; אם הוא מסייע להורדת עומס התפקידים של ההורים ומאפשר פניות שלהם לילדים האחרים במשפחה ואף מונע שילובם של הילדים האחרים בסידורים חוץ-ביתיים בעתיד; אם הוא מסייע להורים להתפנות לתהליך שיקום מעמיק יותר של עצמם כמבוגרים; או אם הוא משפיע על חיזוק העורף המשפחתי ועל שיפור מערכת היחסים במשפחה לאורך זמן.

יציבות התוצאות נבחנה כחצי שנה לאחר סיום התוכנית והממצאים הראו כי רוב הילדים שמשפחותיהם סיימו את התוכנית בקבוצת הניסוי שמרו על יציבות התוצאות שנבחנו (שילוב הילדים במסגרת לימודים, התרחשות אירועי חירום, מעורבות עו"ס חוק נוער בחוק, הוצאה חוץ-ביתית של הילדים), ולפחות במחצית מן המדדים שנבחנו מצבם של הילדים בקבוצת הניסוי היה טוב יותר מאשר בקבוצת הביקורת.

4.4 המלצות

המחקר הנוכחי בחן את יישום תוכנית "משפחה בשביל הצמיחה" כפילוט בחמש רשויות, את תוצאותיה ואת היציבות של התוצאות. מתוך הממצאים של המחקר עולות ההמלצות שלהלן לטיוב התוכנית ותוצאותיה:

- **משפחות המתאימות לתוכנית:** רצוי לגייס לתוכנית משפחות שעשויות להפיק ממנה את התועלת המרבית במשך הזמן המוגבל. משפחות עם רצון להשתתף בתוכנית ועם יכולת להיעזר.

- **רכיבי התוכנית והפעלתה:**

- אחד מרכיבי ההתערבות בתוכנית הוא הליווי האינטנסיבי של המשפחה וריבוי המשימות שבהן עוסק העו"ס. לצד זה דווח על תחלופה של עו"סים בתוכנית. מומלץ לחשוב על דרכים לשיפור תנאי העסקה והתגמול לעובדים בתוכנית.
- סל מענים גמיש הוא רכיב חשוב בתוכנית, שתורם להצלחת המשפחות בתהליך השיקום שלהן. לכן, חשוב לפעול להסרת המחסומים הבירוקרטיים לשימוש בסל מענים גמיש, ולהבטיח כי ייעשה בו שימוש מרבי בעיתוי הנכון.

◦ כדי לקדם היטב את שיקום המשפחות, מומלץ לאמץ ככל שניתן את הגישה של שילוב הילדים במסגרות בהסכמת ההורים במקרים של הוצאת ילדים לסידור חוץ-ביתי. כמו כן במקרים שבהם יש ילדים במשפחה הנמצאים במסגרת של פנימיות, נדרש שעו"ס המטפל במשפחה יעבוד בשיתוף פעולה הדוק עם עו"ס הילדים בפנימייה.

▪ **משך התוכנית:** כדי להבטיח השגת שיפור ניכר, איכותי ויציב בתפקוד המשפחתי הכולל, רצוי לשקול להאריך את משך השתתפות של המשפחות בתוכנית או לתת להם מענה אחר משירותי הרווחה, שהוא מענה ביניים בין המענה האינטנסיבי הניתן להן בתוכנית ובין המענה הניתן באופן שגור במחלקות.

▪ **הטמעת התוכנית במחלקות:** כדי שהתוכנית תוטמע במחלקות ותגרום לשינוי בדרכי העבודה מומלץ כי:

◦ לתפקיד רפרנט התוכנית במחלקה ימונה אדם בעל תפקיד ניהולי במחלקה (ראש צוות/מנהל מחלקה)

◦ יינתן תגמול למדר"צ שמספק הדרכה אישית לעו"ס התוכנית, ואף יינתנו לו משאבי זמן נוספים לתפקיד זה

◦ יינתנו הדרכות והכשרות ייעודיות על תפיסת העבודה בתוכנית לעו"ס לחוק נוער וגם לעובדי המחלקה שאינם בתוכנית

▪ **הערכת התוכנית ותוצאותיה:**

◦ המחקר הנוכחי בחן את יציבות התוצאות כחצי שנה לאחר סיום התוכנית (בקרב המשפחות שסיימו את התוכנית כמתוכנן לאחר שנתיים). מומלץ לבחון את יציבות התוצאות לאחר זמן ממושך יותר, במיוחד עקב הארכת השתתפותן של חלק גדול מן המשפחות בתוכנית.

◦ המחקר הנוכחי בחן את התוכנית שפעלה כפיילוט בחמש רשויות. יש לבחון את תוצאות התוכנית במחקר נוסף לאחר שהתוכנית תפעל במחלקות באופן קבוע. יש לזכור כי נעשו שינויים במודל הפעלה של התוכנית תוך כדי הפעלתה כפיילוט וייתכן שהייתה להם השפעה על תוצאותיה.

עוד פרסומים של המכון בנושא

שורק, י. וסבו-לאל, ר. (2017). שירותים ודרכי התערבות לשימור התא המשפחתי ולאיחוד מחדש בין ילדים ששהו בסידורים חוץ ביתיים והוריהם. דמ-17-730

סבו-לאל, ר. (2017). ילדים ונוער בסיכון בישראל. דמ-17-748

נבות, מ., שורק, י., סבו-לאל, ר. ובן-רבי, ד. (2017). מערכת השירותים לילדים בסיכון ולמשפחותיהם: הישגים ואתגרים על פי מחקרי מכון ברוקדייל. דמ-17-737

סבו-לאל, ר., בן סימון, ב. וקונסטנטינוב, ו. (2014). הילדים בגיל הרך במשפחות האומנה: מאפיינים ותהליכי התערבות. דמ-14-684

שורק, י., סבו-לאל, ר. ובן סימון, ב. (2014). שירותי האומנה בישראל: תהליכי שינוי ותמונת מצב. דמ-14-664

כאס, ה. וכהן-נבות, מ. (2012). עבודה עם משפחות בשירותי רווחה: הגדרת תוצאות, דרכי התערבות ותפקידי העובדים הסוציאליים – סקירת ספרות. דמ-12-593

את הפרסומים אפשר להוריד ללא תשלום מאתר המכון: brookdale.jdc.org.il

מקורות

- האגף לשירותים חברתיים במשרד העבודה, רווחה ושירותים החברתיים, (דצמבר 2018). בשביל המטיב-תקציר תוכנית התערבות לחיזוק ושיקום משפחות שילדיהן נמצאים בסיכון גבוהה.
- לב שדה, ד., גורן, ה., בן שמחון, מ. ובן רבי, ד. (2019). חלק א: ילדים מלידה עד גיל 18 הרשומים במחלקות לשירותים חברתיים. בתוך אגף בכיר למחקר, תכנון והכשרה (עור'), *סקירת השירותים החברתיים: סקירת העשור 2009-2018*. משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים.
- סבו-לאל, ר., בן סימון, ב. וקונסטנטינוס, ו. (2014). הילדים בגיל הרך במשפחות האומנה: מאפיינים ותהליכי התערבות. דמ-684-14. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.
- קרומר-נבו, מ., מאיר, א. ווייסברג-נקש, נ. (2019). עבודה סוציאלית מודעת עוני: הנהגת הפרדיגמה במחלקות לשירותים חברתיים בשנים 2014-2018. *ביטחון סוציאלי*, 106, 9-32.
- שורק, י., סבו-לאל, ר. ובן סימון, ב. (2014). *שירותי האומנה בישראל: תהליכי שינוי ותמונת מצב*. דמ-664-14. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.
- שורק, י. וסבו-לאל, ר. (2017). *שירותים ודרכי התערבות לשימור התא המשפחתי ולאיחוד מחדש בין ילדים ששהו בסידורים חוץ ביתיים והוריהם*. דמ-730-17. מכון מאיירס-ג'וינט-ברוקדייל.
- שקדי, א. (2011). *המשמעות מאחורי המילים: מתודולוגיות במחקר איכותני – הלכה למעשה*. הוצאת רמות.
- Al, C. M., Stams, G. J. J., Bek, M. S., Damen, E. M., Asscher, J. J., & van der Laan, P. H. (2012). A Meta-Analysis of Intensive Family Preservation Programs: Placement Prevention and Improvement of Family Functioning. *Children and Youth Services Review*, 34(8), 1472-1479.
- Asen, K., George, E., Piper, R., & Stevens, A. (1989). A Systems Approach to Child Abuse: Management and Treatment Issues. *Child Abuse & Neglect*, 13(1), 45-57.
- Bagdasaryan, S. (2005). Evaluating Family Preservation Services: Reframing the Question of Effectiveness. *Children and Youth Services Review*, 27(6), 615-635.
- Berry, M. (1997). *The Family at Risk: Issues and Trends in Family Preservation Services*. University of South Carolina Press.
- Berry, M. (1992). An Evaluation of Family Preservation Services: Fitting Agency Services to Family Needs. *Social Work*, 37, 314-321.

- Berry, M., Cash, S. J., & Brook, J. P. (2000). Intensive Family Preservation Services: An Examination of Critical Service Components. *Child and Family Social Work*, 5(3), 191-204.
- Biehal, N. (2008). Preventive Services for Adolescents: Exploring the Process of Change. *British Journal of Social Work*, 38(3), 444-461.
- Biehal, N. (2006). Reuniting Families: Is It Always the Best Policy for 'Looked after' Children? *Child Right*, 224, 20-21.
- Bitonti, C. (2002). Formative Evaluation in Family Preservation: Lessons from Nevada". *Children and Youth Services Review*, 24(9-10), 653-672.
- Block, N. M., & Libowitz, A. S. (1983). *Recidivism in Foster Care*. Child Welfare League of America.
- Bronson, D. E., Saunders, S., Holt, M. B., & Beck, E. (2008). *A Systematic Review of Strategies to Promote Successful Reunification and to Reduce Re-Entry to Care for Abused, Neglected, and Unruly Children*. Final Report Presented to the Ohio Department of Job and Family Services, Office of Children and Families. Columbus, OH.
- Casey Family Programs. May 2010 (Revised September 2010). *Ensuring Safe, Nurturing and Permanent Families for Children: The Need for Federal Finance Reform*. Retrieved from: <http://www.casey.org/resources>.
- Casey Family Programs. (January 2009). *A Ten-Year Review of Family Preservation Research: Building the Evidence Base*. <http://www.casey.org/resources/>.
- Chaffin, M., Bonner, B. L., & Hill, R. F. (2001). Family Preservation and Family Support Programs: Child Maltreatment Outcomes Across Client Risk Levels and Program Types. *Child Abuse & Neglect*, 25(10), 1269-1289.
- Cheng, T. C. (2010). Factors Associated with Reunification: A Longitudinal Analysis of Long-Term Foster Care. *Children and Youth Services Review*, 32, 1311-1316.
- Child Welfare Information Gateway. (2011). *Family Reunification: What the Evidence Shows*. U.S. Department of Health and Human Services, Children's Bureau. Washington, DC.
- Children's Bureau. (2004). *Findings from the Initial Child and Family Services Reviews, 2001 to 2004*. U.S. Department of Health and Human Services, Administration for Children and Families. Washington, DC. www.acf.hhs.gov/programs/cb/cwmonitoring/results/sld001.htm.

- Choi, S., & Ryan, J. P. (2007). Co-Occurring Problems for Substance Abusing Mothers in Child Welfare: Matching Services to Improve Family Reunification. *Children and Youth Services Review, 29*(11), 1395-1410.
- Cleaver, H. (2000). *Fostering Family Contact*. The Stationery Office, London.
- Connell, C. M., Katz, K. H., Saunders, L., & Tebes, J. K. (2006). Leaving Foster Care: The Influence of Child and Case Characteristics on Foster Care Exit Rates. *Children and Youth Services Review, 28*(7), 780-798.
- Corcoran, J. (2000). Family Interventions with Child Physical Abuse and Neglect: A Critical Review. *Children and Youth Services Review, 22*(7), 563-591.
- Courtney, M. E., Piliavin, I., & Wright, B. R. E. (1997). Transitions from and Returns to Out-of-Home Care. *Social Service Review, 71*(4), 652.
- Dagenais, C., Bégin, J., Bouchard, C., & Fortin, D. (2004). Impact of Intensive Family Support Programs: A Synthesis of Evaluation Studies. *Children and Youth Services Review, 26*(3), 249-263.
- Dawson, K., & Berry, M. (2002). Engaging Families in Child Welfare Services: An Evidence-Based Approach to Best Practice. *Child Welfare, 81*(2), 293-318.
- Denby, R. W., & Curtis, C. M., (2003). Why Special Populations are Not the Target of Family Preservation Services: A Case for Program Reform. *Journal of Sociology & Social Welfare, 30*, 149-174.
- DePanfilis, D. (1999). Intervening with Families when Children are Neglected. In: *Neglected Children: Research, Practice, and Policy*. Dubowitz H. (ed.). Sage Publications, pp. 211-236, Thousand Oaks, CA.
- Dore, M. M., & Lee, J. M. (1999). The Role of Parent Training with Abusive and Neglectful Parents. *Family Relations, 48*, 313-325.
- Dunn, D. M., Culhane, S. E., & Taussig, H. N. (2010). Children's Appraisals of Their Experiences in Out-of-Home Care. *Children and Youth Services Review, 32*(10), 1324-1330.
- Epstein, M. H., Jayanthi, M., Dennis, K., Dennis, K. L., Hardy, R., Fueyo, V., Frankenberry, E., & McKelvey, J. (1998). Educational Status of Children Who are Receiving Services in an Urban Family Preservation and Reunification Setting. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders, 6*(3), 162.
- European Commission Directorate-General for Economic and Financial Affairs. (updated February 2020). *The Joint Harmonised EU Programme of Business and Consumer Surveys*. Retrieved from: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/bcs_user_guide_2020_02_en.pdf

- Farmer, E. (2014). Improving Reunification Practice: Pathways Home, Progress and Outcomes for Children Returning from Care to Their Parents. *British Journal of Social Work*, 44(2), 348-366.
- Farmer, E. (1996). Family Reunification with High Risk Children: Lessons from Research. *Children and Youth Services Review*, 18(4/5), 403-424.
- Farmer, E., & Lutman, E. (2012). *Effective Working with Neglected Children and Their Families: Linking Interventions with Long-Term Outcomes*. Jessica Kingsley Publishers, London.
- Festinger, T. (1996). Going Home and Returning to Foster Care. *Children and Youth Services Review*, 18(4/5), 383-402.
- Forrester, D., & Harwin, J. (2011). *Parents Who Misuse Drugs and Alcohol: Effective Interventions in Social Work and Child Protection*. John Wiley & Sons, Ltd., Chichester, England.
- Forrester, D., & Harwin, J. (2008). Parental Substance Misuse and Child Welfare: Outcomes for Children Two Years after Referral. *British Journal of Social Work*, 38, 1518-1535.
- Fraser, M. W., Nelson, K. E., & Rivard, J. C. (1997). Effectiveness of Family Preservation Services. *Social Work Research*, 21(3), 138-153.
- Fraser, M. W., & Pecora, P.J. (1991). *Families in Crisis: The Impact of Intensive Family Preservation Services*. Haapala D. A. (ed.). Transaction Publishers, New Jersey.
- Fuller, T. L. (2005). Child Safety at Reunification: A Case-Control Study of Maltreatment Recurrence Following Return Home from Substitute Care. *Children and Youth Services Review*, 27(12), 1293-1306.
- Fuller, T. L., Wells, S. J., & Cotton, E. E. (2001). Predictors of Maltreatment Recurrence at Two Milestones in the Life of a Case. *Children and Youth Services Review*, 23(1), 49-78.
- Grigsby, R. K. (1990). *Reuniting Children with Their Families after Foster Care: An Exploratory Study of the Family Restoration Process*. DSW, University of Pennsylvania.
- Grogan-Kaylor, A. (2001). The Effect of Initial Placement into Kinship Foster Care on Reunification from Foster Care: A Bivariate Probit Analysis. *Journal of Social Service Research*, 27(4), 1-31.
- Grogan-Kaylor, A. (2000). Who Goes into Kinship Care? The Relationship of Child and Family Characteristics to Placement into Kinship Foster Care. *Social Work Research*, 24(3), 132.
- Harburger, D. S., & White, R. A. (2004). Reunifying Families, Cutting Costs: Housing-Child Welfare Partnerships for Permanent Supportive Housing. *Child Welfare*, 83(5), 493-508.

- Harwin, J., Owen, M., Locke, R., & Forrester, D. (2001). *Making Care Orders Work: A Study of Care Plans and Their Implementation*. The Stationary Office, London.
- Hess, P., & Folaron, G. (1991). Ambivalence: A Challenge to Permanency for Children. *Child Welfare, 70*, 403-424.
- Hess, P., Mintun, G., Moelhman, A., & Pitts, G. (1992). The Family Connection Center: An Innovative Visiting Program. *Child Welfare Journal, 71*(1), 77-88.
- Kemp, S. P., Marcenko, M. O., Hoagwood, K., & Vesneski, W. (2009). Engaging Parents in Child Welfare Services: Bridging Family Needs and Child Welfare Mandates. *Child Welfare, 88*(1), 101-126.
- Kirk, R. S., & Griffith, D. P. (2004). Intensive Family Preservation Services: Demonstrating Placement Prevention Using Event History Analysis. *Social Work Research, 28*(1), 5-16.
- Leathers, S. J. (2005). Separation from Siblings: Associations with Placement Adaptation and Outcomes among Adolescents in Long-Term Foster Care. *Children and Youth Services Review, 27*(7), 793-819.
- Leathers, S. J. (2002). Parental Visiting and Family Reunification: Could Inclusive Practice Make a Difference. *Child Welfare, 81*(4), 595-616.
- Lewis, R. E. (1991). What are the Characteristics of Intensive Family Preservation Services. In: *Families in Crisis: The Impact of Intensive Family Preservation Services*. Fraser, M. W.; Pecora, P. J.; and Haapala, D. A. (eds.). Transaction Publishers, pp. 93-107.
- Lewis, R. E., & Callaghan, S. A. (1993). The Peer Parent Project: Compensating Foster Parents to Facilitate Reunification of Children with Their Biological Parents. *Community Alternatives, 5*(1), 43-65.
- Lietz, C. A. (2009). Examining Families Perceptions of Intensive In-Home Services: A Mixed Methods Study. *Children and Youth Services Review, 31*(12), 1137-1345.
- Lister, R. (2004). *Poverty*. Oxford, UK: Polity Press.
- Littell, J. H. (2001). Client Participation and Outcomes of Intensive Family Preservation Services. *Social Work Research, 25*(2), 103.
- Littell, J. H., & Schuerman, J. R. (2002). What Works Best for Whom? A Closer Look at Intensive Family Preservation Services. *Children and Youth Services Review, 24*(9-10), 673-699.

- Littell, J. H., & Schuerman, J. R. (1995). *A Synthesis of Research on Family Preservation and Family Reunification Programs*. Department of Health and Human Services: Office of the Assistant Secretary for Planning and Evaluation. <http://aspe.os.dhhs.gov/hsp/cyp/fplitrev.htm>
- Littell, J. H., & Tajima, E. A. (2000). A Multi-Level Model of Client Participation in Intensive Family Preservation Services. *Social Service Review*, 74, 405-435.
- Macdonald, G. (2001). *Effective Interventions for Child Abuse and Neglect: An-Evidenced-Based Approach to Planning and Evaluating Interventions*. John Wiley & Sons.
- MacLeod, J., & Nelson, G. (2000). Programs for the Promotion of Family Wellness and the Prevention of Child Maltreatment: A Meta-Analytic Review. *Child Abuse & Neglect*, 24(9), 1127-1149.
- Maluccio, A. N. (2000). What Works in Family Reunification. In: Kluger, M. P.; Alexander, G.; and Curtis, P. A. (eds.). *What Works in Child Welfare*. pp. 163-169, Child Welfare League of America..
- Maluccio, A. N. (1999). Foster Care and Family Reunification. In: Curtis, P. A.; Dale, G. and Kendall, J. C. (eds.). *The Foster Care Crisis: Translating Research into Policy and Practice*, University of Nebraska Press, pp. 211-224.
- Maluccio, A. N., Warsh, R., & Pine, B. A. (1993). Family Reunification: An Overview. In: *Together Again: Family Reunification in Foster Care*. Pine, B. A., Warsh, R., & Maluccio, A. N. (eds.). Child Welfare League of America, pp. 3-19.
- Marcenko, M., Brown, R., DeVoy, P. R., & Conway, D. (2010). Engaging Parents: Innovative Approaches in Child Welfare. *Protecting Children*, 25(1), 23-34.
- Marsh, J. C., Ryan, J. P., Choi, S., & Testa, M. F. (2006). Integrated Services for Families with Multiple Problems: Obstacles to Family Reunification. *Children and Youth Services Review*, 28(9), 1074-1087.
- McCroskey, J., & Meezan, W. (1997). *Family Preservation & Family Functioning*. Child Welfare League of America Inc., Annapolis, MD.
- Mcdonald, T., Bryson, S., & Poertner, J. (2006). Balancing Reunification and Re-Entry Goals. *Children Services Review*, 28, 47-58.
- Miller, K. E., Fisher, P. A., Fetrow, B., & Jordan, K. (2006). Trouble on the Journey Home: Reunification Failures in Foster Care. *Children and Youth Services Review*, 28, 260-274.
- Miller, M. (2004). *Decline in Washington's Family Reunifications: What Influenced This Trend?* Washington State Institute for Public Policy.

- Nelson, K. E., & Nash, J. K. (2008). The Effectiveness of Aftercare Services for African American Families in an Intensive Family Preservation Program. *Research on Social Work Practice, 18*(3), 189-197.
- Noble, L. (1997). *The Reunification Outcomes of Drug Exposed Infants with Their Mothers in Stanislaus County*. MSW, California State University, Stanislaus.
- Pecora, P. J., Fraser, M. W., Nelson, K. E., McCrowskey, J., & Meezan, W. (1995). *Evaluating Family-Based Services*. Aldine de Gruyter.
- Pecora, P. J., & Maluccio, A. N. (2000). *What Works in Family Foster Care*. Child Welfare League of America Inc.
- Pine, B. A., Spath, R., & Gosteli, S. (2005). Defining and Achieving Family Reunification. In: *Child Welfare for the Twenty First Century: A Handbook of Practices, Policies, and Programs*. Mallon G. P.; and Hess, P. (eds.). Columbia University Press, pp. 378-391.
- Pine, B. A., Spath, R., Werrbach, G. B., Jenson, C. E., & Kerman, B. (2009). A Better Path to Permanency for Children in Out-of-Home Care. *Children and Youth Services Review, 31*(10), 1135-1143.
- Rabionet, S. E. (2011). How I Learned to Design and Conduct Semi-Structured Interviews: An Ongoing and Continuous Journey. *Qualitative Report, 16*(2), 563–566.
- Risley-Curtiss, C. (2004). Identifying and Reducing Barriers to Reunification for Seriously Mentally Ill Parents Involved in Child Welfare Cases. *Families in Society, 85*(1), 107-119.
- Romney, S., Litrownik, A., Newton, R., & Lau, A. (2006). The Relationship between Child Disability and Living Arrangement in Child Welfare. *Child Welfare, 85*(6), 965-984.
- Rossi, P. H. (1992). Assessing Family Preservation Programs. *Children and Youth Services Review, 14*(1), 77-97.
- Ryan, J. P., & Schuerman, J. R. (2004). Matching Family Problems with Specific Family Preservation Services: A Study of Service Effectiveness. *Children and Youth Services Review, 26*(4), 347.
- Shaw, T. V. (2006). Re-Entry into the Foster Care System after Reunification. *Children and Youth Services Review, 28*(11), 1375-1390.
- Sinclair, I., Baker, C., Wilson, K., & Gibbs, I. (2005). *Foster Children: Where They Go and How They Get On*. Jessica Kingsley.
- Smokowski, P. R., & Wodarski, J. S. (1996). The Effectiveness of Child Welfare Services for Poor, Neglected Children: A Review of the Empirical Evidence. *Research on Social Work Practice, 6*(4), 504-523.

- Stein, M. (2009). *Quality Matters in Children's Service: Message from Research*. Jessica Kingsley.
- Strauss, A., & Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research techniques*. Thousand Oaks, CA: Sage publications.
- Tam, T. S. K., & Ho, M. K. W. (1996). Factors Influencing the Prospect of Children Returning to Their Parents from Out-of-Home Care. *Child Welfare*, 73(3), 253-268.
- Terling, T. (1999a). The Efficacy of Family Reunification Practices: Re-Entry Rates and Correlates of Re-Entry for Abused and Neglected Children Reunited with Their Families. *Child Abuse and Neglect*, 23(12), 1359-1370.
- Terling, T. L. (1999b). Family Reunification Practices of Child Protective Services: Interventions and Outcomes. *Dissertation Abstracts International, A: The Humanities and Social Sciences*, 59(9), 3663-A.
- Tully, L. (2008). *Literature Review: Family Preservation Services*. Centre for Parenting & Research Service System Development. NSW Department of Community Services. http://www.community.nsw.gov.au/docswr/assets/main/documents/research_familypreservation_review.pdf .
- Vanderploeg, J. J., Connell, C. M., Caron, C., Saunders, L., Katz, K. H., & Tebes, J. K. (2007). The Impact of Parental Alcohol or Drug Removals on Foster Care Placement Experiences: A Matched Comparison Group Study. *Child Maltreatment*, 12(2), 125-136.
- Wade, J., Biehal, N., Farrelly, N., & Sinclair, I. (2011). *Caring for Abused and Neglected Children: Making the Right Decisions for Reunification or Long-Term Care*. Jessica Kingsley.
- Webster, D., Shlonsky, A., Shaw, T., & Brookhart, M. A. (2005). The Ties that Bind II: Reunification for Siblings in Out-of-Home Care Using a Statistical Technique for Examining Non-Independent Observations. *Children and Youth Services Review*, 27(7), 765-782.
- Weisburd, D. (2010). Justifying the Use of Non-Experimental Methods and Disqualifying the Use of Randomized Controlled Trials: Challenging Folklore in Evaluation Research in Crime and Justice. *Journal of Experimental Criminology*, 6(2), 209-227.
- Wells, K., & Guo, S. (2006). Welfare Reform and Child Welfare Outcomes: A Multiple-Cohort Study. *Children and Youth Services Review*, 28(8), 941-960.
- Wells, K., & Guo, S. (2004). Reunification of Foster Children before and after Welfare Reform. *Social Service Review*, 78(1), 74.

- Wells, K., & Guo, S. (1999). Reunification and Re-Entry of Foster Children. *Children and Youth Services Review, 21*(4), 273-294.
- Wells, K., & Whittington, D. (1993). Child and Family Functioning after Intensive Family Preservation Services. *The Social Service Review, 67*(1), 55-83.
- Wells, S. J., & Fuller, T. (2000). *Elements of Best Practice in Family Centered Services*. University of Illinois at Urbana-Champaign, Urbana, IL.
- Who Cares? Trust. (2006). *The Journey Home: How Children's Services Can Support the Reunification of Children with Their Families*. The Who Cares Trust.
- Wulczyn, F. (1991). Caseload Dynamics and Foster Care Re-Entry. *Social Service Review, 65*(1), 133-156.
- Wulczyn, F., & Martin, N. (2001). *Linking Permanency and Finance in Child Welfare: ACS Safe and Timely Adoptions and Reunifications (STAR) Program*. Paper presented at the National Association of Welfare Research and Statistics, Baltimore, MD.
- Yampolskaya, S., Kershaw, M. A., & Banks, S. (2006). Predictors of Successful Discharge from Out-of-Home Care among Children with Complex Needs. *Journal of Child and Family Studies, 15*(2), 195-205.
- Yatchmenoff, D. K. (2005). Measuring Client Engagement from the Client's Perspective Nonvoluntary Child Protective Services. *Research on Social Work Practice, 15*, 84-96.

נספח א: השוואה בין קבוצת הניסוי לקבוצת הביקורת עם הכניסה לתוכנית

לוח א-1: מאפיינים סוציו-דמוגרפיים של המשפחות (במספרים ובאחוזים)

ביקורת		ניסוי		
%	N	%	N	
	113		111	סך הכול
				מצב משפחתי
60	67	57	62	נשוי [^]
31	34	23	25	גרוש
3	3	9	10	רווק
4	4	9	10	פרוד ^{^^}
2	3	2	2	אלמן
40	45	45	50	ארבעה ילדים ומעלה במשפחה
	3.50		3.48	ממוצע ילדים למשפחה
	2.2		1.67	סטיית תקן
11	12	23	25	עולים

[^] נשוי: נשוי/ ידוע בציבור

^{^^} פרוד: חי בנפרד/ פרוד

הערה: עולים – לפחות אחד מן ההורים עלה לאחר שנת 1990.

לוח א-2: מאפייני הסביבה הביתית והמשפחתית (במספרים ובאחוזים)

ביקורת		ניסוי		
%	N	%	N	
113		111		סך הכול
				מצב כלכלי ודיוור
11	12	20	21	תנאי דיוור לא יציבים
7	7	17	18	תברואה ותחזוקה לא תקינים
31	33	39	41	ניהול תקציב משפחה שאינו תקין
45	49	56	59	מצב כלכלי לא סביר
55	60	66	70	מדד מסכם: בעיות מצב כלכלי ודיוור^^
				יחסים במשפחה ומקורות תמיכה
40	42	57	60	היחסים בין ההורים/ המטפלים הראשיים אינם תקינים
25	26	27	28	יש חשד לאלימות על כל היבטיה
38	41	42	44	אין מקורות תמיכה למשפחה
64	72	74	82	מדד מסכם: בעיות ביחסים במשפחה ובמקורות התמיכה למשפחה^

ענו כן/ בהחלט כן

לפחות מצב אחד לא תקין בסביבה המשפחתית

לוח א-3: תפקוד ההורה כמבוגר (במספרים ובאחוזים)

ביקורת		ניסוי		
%	N	%	N	
	113		111	סך הכול
				מחלות^
32	34	25	26	מחלה/ מגבלה פיזית
27	28	16	17	מחלה/ הפרעה נפשית
2	2	2	2	פיגור
43	48	33	37	לפחות מחלה/ מגבלה אחת במשפחה
				התמכרויות^
8	8	4	4	סמים
6	6	6	6	אלכוהול
0	0	3	3	הימורים
3	3	3	3	עוסק בעבריינות
13	14	14	15	לפחות התמכרות אחת במשפחה
				תעסוקה
42	46	44	47	שני ההורים לא עובדים
49	53	49	52	לפחות אחד מן ההורים עובד
9	10	7	8	שני ההורים עובדים
62	70	67	74	מדד מסכם תפקוד מבוגר^^

^ משפחות שבהן לפחות אחד מבני המשפחה חולה/ מכור
^^לפחות לאחד מן ההורים יש בעיה אחת בתחום התפקוד (מחלה, התמכרות ותעסוקה)

לוח א-4: גיל הילדים (במספרים ובאחוזים)

ביקורת		ניסוי		
%	N	%	N	
	395		386	סך הכול
18	69	20	78	הגיל הרך (0-5)
52	207	56	215	יסודי (6-12)
30	119	24	93	נוער (13-18)
	9.82		9.34	ממוצע גיל הילדים

לוח א-5: הטיפול הורי בילדים (במספרים ובאחוזים)^

ביקורת		ניסוי		
%	N	%	N	
	395		386	סך הכול
72	242	71	229	התייחסות לצרכים הרגשיים של הילד
39	131	34	110	שיתוף פעולה עם נותני שירות
42	142	43	139	טיפול והשגחה יום-יומיים
40	134	39	126	הגנה ממצבי סיכון
76	260	75	243	לפחות מצב אחד בתפקוד ההורים שמעורר דאגה

^ מעורר דאגה/ מעורר דאגה רצינית במשפחה

לוח א-6: אלימות והתעללות (במספרים ובאחוזים) בעבר וכיום

ביקורת		ניסוי		
%	N	%	N	
	395		386	סך הכול
				אלימות והתעללות (עבר)^
26	87	22	78	אלימות פיזית/ התעללות
1	3	2	7	התעללות מינית מידי הוריו/ מטפלים ראשיים
3	9	2	8	התעללות מינית מבן משפחה אחר
5	15	2	7	התעללות מינית מאדם מחוץ למשפחה
30	101	24	85	מדד מסכם: סובל מהתעללות בתוך המשפחה^^
	302		230	אלימות והתעללות (כיום)^
6	19	6	13	אלימות פיזית/ התעללות
0.7	2	0	0	התעללות מינית מידי הוריו/ מטפלים ראשיים
0.4	1	0	0	התעללות מינית מבן משפחה אחר
0.7	2	0	0	התעללות מינית מאדם מחוץ למשפחה
7	21	6	13	מדד מסכם: סובל מהתעללות בתוך המשפחה^^

^כן/ חשד

^^סובל מלפחות התעללות אחת בתוך המשפחה: התעללות פיזית, התעללות מינית מצד הוריו/ בן משפחה אחר

לוח א-7: מצב התפתחותי ומוגבלויות של הילדים (במספרים ובאחוזים)

ביקורת		ניסוי		
%	N	%	N	
	395		386	סך הכול
	322		366	עיכוב התפתחותי[^]
7	21	12	42	שפה
5	15	11	40	מוטוריקה עדינה
5	15	10	35	מוטוריקה גסה
7	28	15	57	מדד מסכם- לפחות בעיה התפתחותית אחת
	349		366	בעיות מהן סובל הילד^{^^}
6	22	8	29	בעיות רפואיות כרוניות
0.6	2	2	8	נכויות
1	4	2	6	פיגור
3	11	4	13	הפרעות נפשיות
28	97	28	102	אובחן עם לקות המשפיעה על תפקוד והישגים לימודיים
27	105	32	123	מדד מסכם- סובל מלפחות בעיה אחת ^{^^^}
26	77	26	81	עבר ועדת השמה

הערה: סובל מלפחות בעיה התפתחותית אחת: שפה/ מוטוריקה גסה/ מוטוריקה עדינה.

[^]עיכוב התפתחותי - ענו לא/ בהחלט לא

^{^^}כן (מאובחן) - ללא חשד.

^{^^^}מדד מסכם בעיות ילד: סובל לפחות מבעיה אחת בממד (כן- מאובחן- ללא חשד).

לוח א-8: תפקוד ילדים בתחום הרגשי-התנהגותי, חברתי ולימודי (במספרים ובאחוזים)

ביקורת		ניסוי		
%	N	%	N	
	395		386	סך הכול
	340		360	הרגלי חיים בסיסיים[^]
24	82	25	91	אינו נקי ומסודר
28	96	30	104	אינו שומר על היגיינה
29	98	30	109	מדד מסכם הרגלי חיים בסיסיים
	341		386	תפקוד רגשי וחברתי[^]
14	46	10	39	אינו נראה שמח
7	25	13	48	תגובותיו אינן מותאמות למצב
8	28	6	23	אינו שומר על קשר עם מבוגרים קרובים אליו
12	39	11	39	אינו יוצר קשר עם מבוגרים אחרים
15	49	15	52	אינו מסתדר היטב עם חבריו
17	56	18	62	משתמש באלימות פיזית
20	66	20	68	משתמש באלימות מילולית
33	131	36	140	מדד מסכם: תפקוד רגשי וחברתי
	338		356	תפקוד במסגרת לימודים/ תעסוקה[^]
10	33	12	45	לא מגיע למסגרת באופן סדיר
9	31	12	42	לא מגיע בזמן למסגרת
18	58	21	73	אין מוטיבציה ללמוד
8	24	9	31	לא מגיע למסגרת עם הציוד הדרוש
6	21	7	24	אין קשר טוב עם צוות המסגרת
6	19	5	18	לא משתתף בפעילויות של המסגרת
17	54	13	44	לא מבקש עזרה
4	12	6	20	לא שומר על רכוש המסגרת
21	69	29	97	יש בעיות משמעת
16	54	21	71	לא מרוכז וקשוב
42	134	29	91	מדד מסכם: תפקוד במסגרת לימודים/ תעסוקה ^{^^}
34	110	38	121	הישגיו הלימודיים לא מתאימים לגילו

[^] ענו כן/ בהחלט כן

^{^^} לפחות בעיה אחת בתפקוד במסגרת הלימודית/תעסוקתית

לוח א-9: השמה חוץ-ביתית של הילדים והתערבות לפי חוק הנוער (במספרים ובאחוזים)

ביקורת		ניסוי		
%	N	%	N	
	395		386	סך הכול
12	47	3	13	נמצא בהשמה חוץ-ביתית
17	45	18	58	ישנה מעורבות חוק נוער
				סוגי השמה חוץ-ביתית
5	21	3	13	פנימייה [^]
5	21	0	0	אומנה
0.3	1	0	0	אומנת קרובים
0.3	1	0	0	מרכז חירום

[^]פנימייה רגילה/ טיפולית/ פוסט אשפוזית

נספח ב: פירוט המענים שניתנו בתקופת המחקר למשפחות ולילדים בקבוצת הניסוי ובקבוצת הביקורת

לוח ב-1: משפחות וילדים בקבוצת הניסוי ובקבוצת הביקורת שקיבלו לפחות מענה אחד בתקופת המחקר (באחוזים)

מענים לכל המשפחה		מענים לילדים		מענים להורים		סוג המענה
ביקורת	ניסוי	ביקורת	ניסוי	ביקורת	ניסוי	
N=56	N=91	N=71	N=96	N=43	N=83	מספר משפחות ^א
8	34	24	67	6	54	טיפולים רגשיים (פרטני/ קבוצתי) (פסיכולוג, פסיכיאטר, אומנות, רכיבה)
10	18	9	18	14	48	טיפול עו"ס (מיצוי זכויות, ליווי אינטנסיבי, פגישות טיפוליות ועוד)
-	-	-	-	25	26	הדרכה הורית
-	-	-	-	6	3	יחידה למניעת אלימות
-	-	-	-	2	21	הכשרות להורים (הכשרות לתעסוקה ולימודים)
-	-	-	-	3	2	טיפול בהתמכרויות (גמילה והפניה למרכז טיפול)
-	-	-	-	2	0	קבוצות לעזרה עצמית
-	-	10	32	-	-	אבחונים
-	-	0	16	-	-	טיפולים כרה-רפואיים (קלינאית תקשורת, מרכאה בעיסוק וכד')
-	-	1	52	-	-	חוגים
-	-	5	17	-	-	שיעורי עזר
-	-	44	24	-	-	מועדוניות ומשפחתונים
-	-	13	9	-	-	מעון רב-תכליתי וכנימות יום
-	-	5	55	-	-	חונכים וטיפוח אישי
37	100	-	-	-	-	עזרה חומרית (ציוד לבית, טיפולי שיניים, בילוי ופנאי, בייביסיטר ועוד)
2	25	-	-	-	-	סומכות (מלוות ביתיות וסומכות)
11	5	-	-	-	-	מרכז הורים ילדים
3	5	-	-	-	-	מרכז עוצמה
11	2	-	-	-	-	אחר (תוכניות נוספות כגון מפ"ה, נושמים לרווחה, מיזם לביטחון תזונתי

^א98 מן המשפחות בקבוצת הניסוי קיבלו מענה כלשהו. בנוגע לתשע משפחות לא צוין אילו מענים קיבלו בתקופת המחקר. 81 משפחות בקבוצת הביקורת קיבלו מענה כלשהו. בנוגע ל-13 משפחות לא צוין אילו מענים קיבלו.